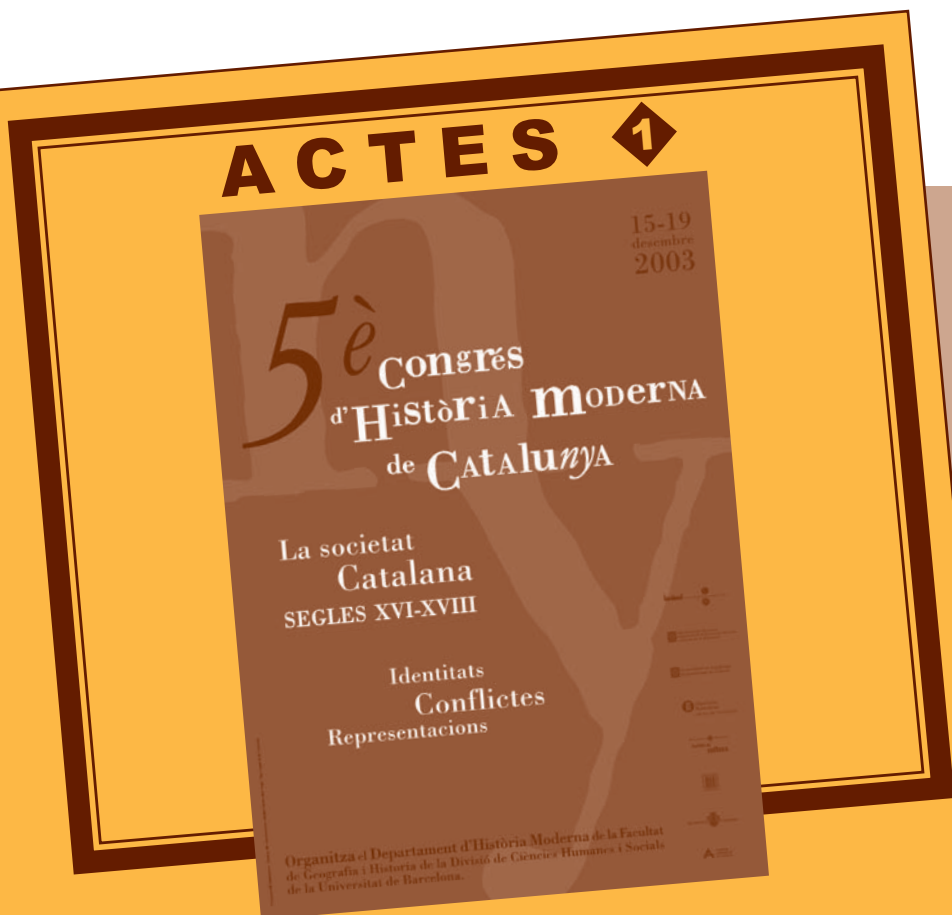

PEDRALBES

REVISTA D'HISTÒRIA MODERNA

23 - I
2003

Departament d'Història Moderna

UNIVERSITAT DE BARCELONA

PEDRALBES

REVISTA D'HISTÒRIA MODERNA

Any XXIII, Núm. 23

2003

Departament d'Història Moderna

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Redacció i administració:

© Departament d'Història Moderna

Facultat de Geografia i Història

Divisió de Ciències Humanes i Socials

Universitat de Barcelona, Zona de Pedralbes - 08028 Barcelona

Comandes i subscripcions:

Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona

Adolf Florensa, s/n - Tel. (93) 403 54 42 - 08028 Barcelona

© Publicacions de la Universitat de Barcelona

I.S.S.N.: 0211-9587

D.L.: B-37.167-81

Impressió: Ediciones Gráficas Rey, S.L.

Data d'edició: 2004

PEDRALBES

REVISTA D'HISTÒRIA MODERNA

Any XXIII, Núm. 23

2003

5è Congrés d'Història Moderna de Catalunya

La Societat Catalana, segles XVI-XVIII:

Identitats, Conflictes i Representació

ACTES

VOLUM I

Director

PERE MOLAS RIBALTA

Secretaris

VALENTÍ GUAL VILÀ
JOAN-LLUÍS PALOS PEÑARROYA

Consell de redacció

Comité Assessor

A. Alcoberro Pericay	A. Alberola Romà
J. Bada Elías	R. Benítez Sánchez-Blanco
E. Badosa Coll	A. Domínguez Ortiz †
E. Belenguer Cebrià	Sir John Elliott
A. Casals Martínez	R. Fernández Díaz
J. Dantí Riu	R. Franch Benavent
E. Escartín Sánchez	R. García Cárcel
X. Gil Pujol	E. Giménez López
M. A. Martínez Rodríguez	J. Juan Vidal
M ^a A. Pérez Samper	J. Llovet Verdura
A. Sáez Rico Urbina	C. Martínez Shaw
F. Sánchez Marcos	A. Mestre Sanchís
E. Serra i Puig	J. M ^a Oliva Melgar
J.M. Torras Ribé	E. Salvador Esteban
	A. Simon Tarrés

Disseny del cartell de la portada: Josefina López, Natalia Ramon, Mar Vega, alumnes 4rt curs (2003-2004) de Disseny de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona

ÍNDIX

VOLUM I

MARIA DELS ÀNGELS PÉREZ SAMPER: Discurs d'inauguració del 5è Congrés d'Història Moderna de Catalunya . .	17
---	----

Conferència d'inauguració: ROGER CHARTIER: “Ocio y vida cotidiana en el mundo hispánico de la modernidad”	21
---	----

IDENTITATS I REALITAT POLÍTICA

XAVIER TORRES I SANS: “Identitat i vocabulari: nació, terra i pàtria a la Catalunya dels Àustria”	41
--	----

OSCAR JANÉ I CHECA: “Identitat i realitat política a la Catalunya del Sis-cents vista des de França”	59
---	----

MARIA ANTÒNIA MARTÍ ESCAYOL: “Ciència, natura i identitat a l'època moderna”	77
---	----

MIQUEL ÀNGEL MARTÍNEZ RODRÍGUEZ: “Els assessors del Governador de Catalunya als segles XVI i XVII”	95
---	----

ELISABET CABRUJA VALLÈS: “Els Batlles Reials a la sots- vegueria d'Igualada durant els segles XVI-XVII”	113
--	-----

M ^a LUZ RETUERTA i CONXITA SOLANS: “Un grup social de privilegiats: els familiars de la Inquisició al Baix Llobregat al segle XVI”	133
---	-----

ENRIQUE SÁNCHEZ NIEVAS: “Contribucions de la hisenda reial mallorquina al Principat de Catalunya de mitjans segle XVI”	155
--	-----

JOAN CARRIÓ ARUMÍ: “Ascens social i carrera militar a la Catalunya de l’Edat Moderna”	167
EDUARDO ESCARTÍN SÁNCHEZ: “Universidades mayores y menores. Una polémica en la Cataluña del siglo XVII”	187
ANTONI JORDÀ FERNÁNDEZ: “L’estudi (pendent) de l’ <i>Epítome o Compendi</i> de Francesc Grases Gralla”	203
PABLO DE LA FUENTE i JUAN MANUEL ALFARO: “Una visión de la fortaleza de San Fernando de Figueras a partir de la cuestión capuchina: Regalismo y poder militar durante el reinado de Fernando VI”	215
JOSEP V. PENADÉS ALIAGA: “Enmendar sin quebrar: El <i>Proyecto para restablecer la Monarquía</i> (1769) de Francesc Romà i Rosell”	225
LLUÍS ROURA I AULINAS: “La Diputació de Catalunya de 1773”	237
RAFAEL CERRO NARGÁNEZ: “Sociología profesional de una élite letrada: los alcaldes mayores de Tortosa (1709-1808)” ...	263

DONES I VIDA QUOTIDIANA

PEGERTO SAAVEDRA: “La vida en los pazos gallegos: entre la literatura y la historia”	285
TERESA VINYOLES: “Dones protagonistes de relacions i convivències en el pas de l’Edat Mitjana al Renaixement”	317
MIREIA COMAS: “Una adroguera barcelonina del segle XV: Isabel, vídua de Genís Solsona”	337

ISABEL MORANT: “Mujeres y hombres en la sociedad cortesana. Identidades, funciones, relaciones”	347
ROSA RÍOS LLORET: “Imágenes de reinas: ¿Imágenes de poder? (siglos XV-XVII)”	371
M ^a ISABEL GASCÓN UCEDA: “Aproximación al trabajo femenino en la Barcelona Moderna (siglos XVI-XVII)”	385
MARIE COSTA: “Pauperismo y educación femenina en la Barcelona de la segunda mitad del siglo XVIII: estudio de las cartas de admisión de la Real Casa de Hospicio y Refugio (1787-1789)”	399
MARÍA DE LOS ÁNGELES PÉREZ SAMPER: “Vida cotidiana y sociabilidad de la nobleza catalana del siglo XVIII: el Baró de Maldà”	433

FAMÍLIA, GRUPS I SOCIABILITAT

M ^a ADELA FARGAS PEÑARROCHA: “Código y realidad de la construcción política de la familia. Catalunya, siglos XVI-XVII”	477
MARIA JOSÉ VILALTA I ESCOBAR: “L’esplendor corporatiu en les ciutats catalanes del segle XVI. L’exemple de Lleida” ..	497
PERE GIFRÉ RIBAS: “La consolidació d’un grup pagès: els senyors útils i propietaris de masos (1486-1730)”	513
ALÍCIA MARCET: “El cas dels burgesos honrats de Perpinyà després de l’annexió a França”	537
IGNASI FERNÁNDEZ TERRICABRAS: “De Reus a Roma: la família Robuster al segle XVI. Algunes reflexions sobre les estratègies familiars”	551

TÜNDE MIKES: “Comunitats i ‘cases’ a la Vall de Ribes en els segles XVII-XVIII”	567
SALVADOR-J. ROVIRA I GÓMEZ.: “Els nobles del Camp de Tarragona al segle XVIII”	579
ANA MARIA COLL: “El Tresorer de l’Exèrcit i Regne de Mallorca, D. Antoni Escofet Aloy: de Figueres a Mallorca. Extensió familiar i de poder en el segle XVIII”	591
JOAN PONS ALZINA: “Notes a l’estudi de les dues companyies de joves de l’illa de Menorca durant el primer domini britànic”	605

POBLACIÓ I RECURSOS

ONOFRE VAQUER BENNASAR: “Catalans a Mallorca a la segona meitat del segle XVI”	617
ISAAC SOCA I TORRES: “La immigració occitana al Berguedà (1580-1650). Notes per una aproximació percentual”	637
F. XABIER GUAL I REMÍREZ i CARLES MILLÀS I CASTELLVÍ: “L’estructura sociolaboral a Catalunya (segles XVI-XVII). La població activa al Baix Llobregat”	655
LAURA GARCÍA SÁNCHEZ: “Exhumación y sanidad pública: la problemática de los cementerios del Hospital de San Lázaro y de Santa María del Mar”.	671
JOSEP CAMPMANY I GUILLOT: “La colonització del delta occidental del Llobregat (Gavà i Castelldefels) al segle XVIII: un fracàs econòmic i social”	683
M ^a CARMEN RIU DE MARTÍN: “Valoració socio-econòmica de la ceràmica i el vidre en relació a altres objectes de la vida quotidiana: Barcelona (s. XVI)”	703

ROBERTO BLANES ANDRÉS: “El tráfico exportador marítimo entre Barcelona y Valencia (1626-1650)”	717
M ^a ALEXANDRA CAPDEVILA MUNTADAS: “Nivells de riquesa i cultura material de la burgesia maresmenca a l’Època Moderna”	733
JAUME DANTÍ I RIU: “Els creditors del Consell de Cent de Barcelona a la segona meitat del segle XVII”	749
M. CRUSAFONT I SABATER: “Problemes monetaris i solucions descentralitzades”	765
MAGDA BERNAUS i GEMMA CABALLÉ: “De llotja de mercaders a caserna militar: La Llotja de Barcelona a època moderna”	781
ANNA ALONSO i LLUÏSA RODRÍGUEZ: “Beneficència il·lustrada i iniciatives econòmiques a la Casa de Misericòrdia de Barcelona al llarg de la segona meitat del segle XVIII”	797

VOLUM II

CONFLICTES, REVOLTES I REVOLUCIONS

XAVIER GIL PUJOL: “Més sobre les revoltes i revolucions del segle XVII”	9
EVA SERRA I PUIG: “Una enquesta judicial a Maldà (1591): bàndols o justícia vindicativa”	35
VALENTÍ GUAL VILÀ: “Conflictos en terres de Poblet (segles XV-XVI)”	67
GREGORIO COLÁS: “El Justicia de Aragón en el señorío” . . .	77
F. XAVIER GUAL I REMÍREZ i CARLES MILLÀS I CASTELLVÍ: “La conflictivitat social en època dels Àustria: una aproximació als litigis olesans portats davant la justícia” . .	95
ASSUMPTA MUSET I PONS: “Resistència pagesa i ofensiva senyorial a Capellades (segles XVI-XVIII)”	115
ANTONI SIMON TARRÉS: “Un ‘alboroto católico’: el factor religiós en la revolució catalana de 1640”.	123
CRISTINA FONTCUBERTA i FAMADAS: “Art i conflicte: l’ús de la imatge a la Guerra dels Segadors”.	147
LUIS CORTEGUERA: “Gent ordinària: una categoria útil d’anàlisi?”	165
JOAQUIM E. LÓPEZ I CAMPS: ”Antigal·licisme, violència i interessos comercials. Una revolta frustrada a la ciutat de València l’estiu de 1668”	173

JOAQUIM ALBAREDA: “Encara sobre l’austriacisme”	187
EDUARD MARTÍ FRAGA: “Conflictivitat institucional: La Conferència dels Comuns de novembre de 1700”	209
ELISA BADOSA COLL: “Els capitals d’Itàlia a la cort de l’Arxiduc Carles d’Àustria a Barcelona”	233
JOSEP M ^a TORRAS I RIBÉ: “El tombant decisiu de la Guerra de Successió a Catalunya: evacuació de l’exèrcit imperial i repressió borbònica (1713)”	253
VIRGINIA LEÓN SANZ: “Felipe V y la sociedad catalana al finalizar la Guerra de Sucesión”	271
OSCAR GONZALÉZ CAMAÑO: “El Partit austriacista: coherència, divergència i supervivència d’una fracció de poder”	295
AGUSTÍ ALCOBERRO PERICAY: “Memòria, història i pensament polític a l’exili austriacista. La crònica de la guerra de Successió de Josep Plantí”	325
MIQUEL BORRELL I SABATER: “Les lluites pel control de la xarxa assistencial en el segle XVIII”	345
ANDREW MITCHELL: “Una nueva perspectiva sobre la Guerra dels Segadors: en búsqueda de la ‘limpieza de fe’”	367
 REPRESENTACIÓ I CONFIGURACIÓ SOCIAL	
PERE MOLAS RIBALTA: “Com es rebia un ‘Grande’ a Barcelona”	375
SÍLVIA CANALDA I LLOBET: “La família Fizes i el seu patronatge artístic”	395

DIANA CARRIÓ-INVERNIZZI i JOAN LLUÍS PALOS PEÑARROYA: “El príncipe mecenas entre el <i>otium</i> y el <i>negotium</i> : Un discurso de Roberto Mazzucci (1671) para Pedro Antonio de Aragón”	415
MARIA GARGANTÉ LLANES: “Festa oficial i festa reial: alguns aspectes de la visita de Carles IV l’any 1802 des de la correspondència privada”	433
MARIONA FERNÁNDEZ BANQUÉ: “El retrat eqüestre de Carles III patrocinat per la Junta de Comerç de Barcelona, un monument fracassat”	447
IB MARK SCHUMACHER: “La percepción de los catalanes y de lo catalán en la corte de los Austrias”	461
FERNANDO SÁNCHEZ MARCOS: “Memòria i identitat a la Catalunya del segle XVII: la construcció social del passat” . .	477
XAVIER BARÓ I QUERALT: “Concepció i funció social de la història segons Esteve de Corbera (1563-1633?) i Francesc de Montcada (1586-1635)”	491
ENRIC TORMO I BALLESTER, BEGOÑA SIMÓN ORTOLL i ORIOL MORET I VIÑALS: “Història del producte bibliogràfic: dues aproximacions contrastades”	507
IMMA SOCIAS I BATET: “Algunes consideracions entorn de l’edició prínceps de “ <i>Dialogos de Medallas inscripciones y otras antigüedades</i> ” d’Antoni Agustí (1587) de la Hispanic Society of America”	525
JACOBO VIDAL FRANQUET: “Sobre pedres i mestres: una aportació documental a la història de l’arquitectura setcentista de la ciutat de Tortosa”	551

BEATRIZ GARCÍA SÁNCHEZ: “Las pinturas del salón noble de la Casa Castellarnau de Tarragona: ¿reflejo pictórico del patrimonio de una familia?”	561
JUDIT FIGUERAS GARGALLO: “La decoració pictòrica de la Casa Ribera de Barcelona”	579
BORJA DE QUEROL DE QUADRAS: “Las alegorías de las pinturas del salón de la casa de Josep de Bofarull i Miquel en la villa de Reus, ¿mentalidad del Sr. de Bofarull o del pintor Montaña?”	607
ESTHER GARCÍA PORTUGUÉS: “José Nicolás de Azara i la Seu Nova de Lleida, un punt d’entrada del nou gust clàssic a Catalunya”	629
ROSA MARIA SUBIRANA REBULL: “Academicisme <i>versus</i> Neoclassicisme a l’Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona” ..	651

ESPAI I CULTURA RELIGIOSA

XAVIER SOLÀ COLOMER: “Bisbes, clergues i feligresos. Les parròquies de les valls de Bas, Hostoles i Amer en els segles XVI i XVII a través de les visites pastorals”	669
MARTÍ GELABERTÓ VILAGRAN: “Cultura clerical, religiosidad de los laicos y orden político en la Cataluña Moderna (siglos XVI-XVIII)”	685
JOSEP MARIA SABATÉ I BOSCH: “Conflictos casolans en el sí i al recer de l’Església a les acaballes de l’Antic Règim” . . .	705
ANNA CASTELLANO I TRESSERRA: “Les ‘reformes’ del monestir de Pedralbes al llarg dels segles XVI i XVII”	721

SÍLVIA REDONDO INIESTA: “L’estudi arquitectònic i arqueològic del monestir de Pedralbes”	735
--	-----

JORDI AGUELO MAS i JOSEFA HUERTAS ARROYO: “Les reformes del convent de Santa Caterina de Barcelona als segles XVI-XVIII. Els resultats de la recerca arqueològica” ...	749
--	-----

JORDI AGUELO MAS i JOSEFA HUERTAS ARROYO: “Les vaixelles d’Època Moderna del convent de Santa Caterina als s. XVI-XVIII”	763
--	-----

SESSIÓ DE CLOENDA

Discurs de Cloenda del Congrés a càrrec de M ^a Àngels Pérez Samper	775
---	-----

Conferència de cloenda: JAMES CASEY: “La invención de la comunidad y la historia social”.....	779
---	-----

Memòria del 5è Congrés d’Història de Catalunya a càrrec de Jaume Dantí i Riu	797
--	-----

PROJECTES DE LA IMATGE GRÀFICA DEL CONGRÉS	811
---	-----

**INAUGURACIÓ 5è CONGRÉS D'HISTÒRIA
MODERNA DE CATALUNYA.
LA SOCIETAT CATALANA,
SEGLES XVI-XVIII: IDENTITATS,
CONFLICTES I REPRESENTACIONS.
15 de desembre de 2003**

Maria dels Àngels Pérez Samper

Estem avui i aquí reunits, fidels a una nova cita d'un llarg procés que va començar vint anys enrere, i que ha esdevingut ja una petita tradició, que ens omple de satisfacció i també de responsabilitat: Inaugurem el *Cinquè Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, organitzat pel Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona, en nom del qual parlo en aquests moments.

Aquests cinc congressos, en el decurs de vint anys, ens han donat una oportunitat més de dedicar-nos a la història, fent recerca, posant en comú les nostres investigacions, tot fent avançar plegats el coneixement de la història, transmetent-lo a les generacions més joves d'historiadors i als estudiants que es troben en formació. Crec que els quatre anteriors congressos aportaren quelcom de significatiu a la historiografia catalana.

I el nostre desig és que també aquest pugui aportar un avenç en el coneixement de la societat catalana de l'època moderna, i que al final en puguem fem un balanç positiu, com en els quatre precedents. Aquest cinquè l'hem dedicat a la història de la societat catalana, amb especial èmfasi a tres perspectives, identitats, conflictes i representacions, que

desvetllen actualment un gran interès. Les respostes a la nostra invitació han estat nombroses, variades i molt suggestives. Esperem amb impaciència el desenvolupament del Congrés per tal de poder conèixer totes aquestes interessants propostes.

Malgrat que el temps és el material amb què treballem els historiadors, resulta sempre complex, ja que el temps històric és molt diferent del temps vital. Perquè aquest congrés, el cinquè de la sèrie, reflectirà no només l'avenç de la història de Catalunya en aquestes dues darreres dècades, sinó també la pròpia història del Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona i, en darrer terme, la personal història de molts de nosaltres. Alguns hem tingut la sort de viure tot el procés des del principi; uns altres s'han incorporat a través dels anys i altres ens han deixat, alguns dels quals per anar a treballar a d'altres Universitats, i ens n'alegrem de que alguns puguin tornar a ser aquí entre nosaltres amb ocasió d'aquest Congrés. Hi ha qui ens ha deixat per sempre, com el nostre company Enric Riera, que tant havia col·laborat en els primers, o com, molt recentment, el Pare Batllori, que sempre ens honorà amb la seva participació i la seva presència. Els trobem a faltar.

A diferència d'altres congressos més restringits a un estret cercle d'especialistes, aquests Congressos d'Història Moderna de Catalunya van ser des del principi, i segueixen essent, amb l'exemple d'aquesta convocatòria, una tasca comuna, col·lectiva, on cadascun dels membres del Departament col·labora d'alguna manera i aporta quelcom de les seves iniciatives i del seu treball. Es una experiència veritablement gratificant.

Hi col·laborem els professors, becaris, secretària administrativa, tots els components del Departament, també hi col·laboren altres professors d'altres departaments de la nostra Universitat, -Història Medieval, Història de l'Art-, professors de la resta d'Universitats de Catalunya i també de la resta d'Espanya i d'altres països, professors d'ensenyament secundari i estudiosos d'altres institucions.

Precisament la relació amb altres institucions, que considerem tan important i enriquidora, es manifesta molt bé en el fet de trobar-nos precisament avui aquí, la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, la institució que tan generosament ens acull i a la què vull manifestar el nostre respecte i agraïment, per la seva gran tasca al servei de la cultura catalana i també per haver accedit tan amablement a rebre'ns, per començar els treballs del

nostre Congrés a casa seva. Un lloc tan preciós i evocador per als historiadors modernistes, un edifici del segle XVII, la Casa de Convalescència, convertida ara en un centre consagrat a l'estudi. El nostre agraïment a la institució, representada pel Excm. Senyor President Josep Laporte i el senyor vice-president Antoni Riera Melis.

I pretenem que hi col·laborin també els estudiants. A ells està especialment dedicat, als nostres alumnes actuals dels tres cicles, també als ex-alumnes i als alumnes d'altres Universitats. Com sempre, la seva resposta ha estat important en nombre i significat. Els nostres alumnes han demostrat un cop més que senten inquietud per ampliar els seus horitzons i per avançar en la seva preparació com a historiadors, i que molts estan disposats a participar activament, amb il·lusió, per aprofitar a fons l'oportunitat que els ofereix aquest Cinquè Congrés. Una menció especial mereixen els voluntaris que tant estan treballant per a la bona marxa de l'organització. El nostre propòsit ha estat sempre fer un Congrés obert, que fomenti el treball en comú, que ens permeti conèixer millor tots els nostres respectius treballs.

Desitjo que aquest Cinquè Congrés, tal com ho van ser els anteriors, sigui l'exemple viu del que podem fer plegats, d'allò que efectivament estem fent en col·laboració i que ens serveixi d'estímul per continuar avançant en aquest camí en comú.

El nostre agraïment per a tots els que ho han fet possible:

Institut d'Estudis Catalans
Generalitat de Catalunya
Diputació de Barcelona
Diputació de Tarragona
Ajuntament de Barcelona
Ajuntament d'Igualada
Consell Comarcal de l'Anoia
Universitat de Barcelona
Fundació Abat Oliva

El Cinquè Congrés s'inaugura amb la conferència del professor Roger Chartier, de L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales de París, un historiador de gran prestigi internacional que ha renovat de manera

decisiva la història social, obrint-la a nous temes i noves perspectives. Els seus nombrosos treballs, sobre el llibre i la lectura, sobre la sociabilitat, destaquen per les seves intel·ligents anàlisis i pel seu caràcter original i innovador. És un gran honor per a nosaltres que hagi acceptat la invitació i també una excel·lent oportunitat, doncs del seu magisteri n'obtindrem de ben segur múltiples coneixements i suggeriments.

Conferència d'inauguració: OCIO Y VIDA COTIDIANA EN EL MUNDO HISPÁNICO DE LA MODERNIDAD

Roger Chartier

En el *Tesoro de la lengua castellana*, Covarrubias define así la palabra “ocio”: “No es tan usado vocablo como ociosidad, *latine otium*. Ocioso, el que no se ocupa en cosa alguna.”¹ El ocioso es el desocupado, el que no se detiene o se embaraza en ninguna cosa, que no tiene ocupación. Los “ratos ociosos y desocupados” son momentos de tiempo libre disponibles para descansar, sosegar, o divertirse. El “desocupado lector” a quien se dirige el Prólogo del *Quijote* es, tal como el “otiosius lector” de la tradición clásica, un lector libre de su tiempo, que no lee por necesidad sino por su placer. Semejante lector es heredero de los “alfabeti liberi”, como los llama Armando Petrucci, que a partir del siglo XIII copiaron, hicieron copiar y leyeron libros sin respetar los repertorios canónicos, las técnicas intelectuales o las normas de lectura impuestas por el método escolástico o la glosa jurídica. En este sentido, el “desocupado lector” del Quijote no es solamente un lector que es el dueño de su tiempo sino también es un lector libre de los cánones, reglas e intereses propios a los lectores, o lecturas profesionales de su tiempo.

Al ocioso, el *Tesoro* opone el “hombre ocupado, hombre de negocios”. Así, opuesto al “ocio”, el “negocio” tiene dos sentidos que aclarece su equivalencia con “ocupación”. Por un lado, el negocio es “la ocupación de cosa particular” que llena la mente o moviliza el cuerpo; por otro lado, el

1 Sebastián de COVARRUBIAS OROZCO, *Tesoro de la lengua castellana o española*, (Madrid, 1611), edición de Felipe C.R. Maldonado, Madrid, Castalia, 1995.

negocio es el oficio, “la ocupación que cada uno tiene en su estado”, lo que conduce a una definición despectiva del ocio: “por eso solemos decir del ocioso y desacreditado, que ni tiene ni oficio ni beneficio.” La oposición que permite etimologías chistosas (Covarrubias recuerda que “Dice un brocárdico: “Negotium, quia negat otium”), y agudas paradojas. El ocioso es un desocupado ocupado, ya que “deja los negocios y, por descansar, se ocupa en alguna cosa de contento” y que, según la fórmula de Cicerón “in otio de negotiis cogitat”, en el ocio piensa en los negocios.

La oposición entre oficio y ocio remite a la distancia entre las obligaciones de lo público y las libertades de lo privado, lo que Montaigne en el capítulo “De trois commerces” de los *Essais* designa, por un lado, como la “foule des affaires”, “l’obligation civile” y, por otro, como “les occupations favories et particulières”. Covarrubias no propone una definición tan clara de la dicotomía entre la ociosidad del retiro y los negocios de la sociedad o del Estado. Sin embargo, la voz “Publicar” asocia lo “público” con el espacio abierto y el saber compartido de la comunidad (“Público, lo que todos saben y es notorio”, “pública voz y fama”) y la “república” con la idea del “bien común”. En la voz “Privar” vemos cómo se perfila la oposición entre privado y ocupación (“Privado. El que ha sido excluido de oficio o dignidad”) y uno de los sentidos encontrados en la voz “Retirar” es “retirarse de los oficios es dejarlos por vivir en vida quieta y privada.”

Quisiera dedicar esta conferencia a entender cómo se han vinculado las nociones de ociosidad y privacidad o, al contrario, de negocio, oficio y público, tanto en las representaciones de los hombres y mujeres de la Edad Moderna como en el trabajo de los historiadores. Me parece útil semejante reflexión para comprender lo que significa el adjetivo “público” cuando está asociado con “espacio”, “vida”, “fiesta” “celebración”, “espectáculo”, “juego” o “paseo” y se opone a “privacidad” o “vida privada”.

En 1983, en un seminario organizado para preparar el tercer tomo de la *Historia de la vida privada* que dirigía con Georges Duby, Philippe Ariès propuso una doble definición de la dicotomía entre lo público y lo privado². La primera hace hincapié en la oposición entre prácticas de la

2 Philippe ARIÈS, “Por una historia de la vida privada”, en *Historia de la vida privada*, dirigida por Philippe ARIÈS y Georges DUBY, tomo 3, *Del Renacimiento a la Ilustración*, volumen dirigido por Roger Chartier, Madrid, Taurus, 1989, pp. 7-19.

sociabilidad y formas de la intimidad. Esta perspectiva “centra toda la historia de la vida privada en un cambio de sociabilidad; digamos *grosso modo*, en la sustitución de una sociabilidad anónima, la de la calle, el patio del palacio, la plaza o la comunidad, por una sociabilidad restringida que se confunde con la familia, o también con el propio individuo. Por tanto, el problema está en saber cómo se pasa de un tipo de sociabilidad en la que lo privado y lo público se confunden, a una sociabilidad en la que lo privado se halla separado de lo público e incluso lo absorbe o reduce su extensión.” La segunda definición de la dicotomía público/privado desplaza la atención hacia el papel desempeñado por la construcción del Estado moderno, no siempre absolutista pero sí en todas partes administrativo y burocrático, en la aparición y consolidación de espacios de vida que se resisten al dominio estatal. En esta perspectiva, “lo público es el Estado, el servicio al Estado, y, por otra parte, lo privado o, más bien, lo ‘particular’, corresponde a todo lo que se sustrae al Estado.”

Se trata, entonces, de ligar dos evoluciones: la que “desprivatiza” lo público con la separación entre la autoridad y administración estatal y los intereses de los individuos, familias o clientelas; la que “privatiza” los espacios de la sociabilidad colectiva con la multiplicación de los lugares de una convivencia elegida y restringida, la conquista de la intimidad y el gusto por la soledad, o la concentración en la familia y el espacio doméstico de los afectos y placeres íntimos. De ahí, la cuestión planteada por Philippe Ariès, es decir, cómo se articularon estos dos aspectos de la construcción de lo privado : “Uno es el de la contraposición del hombre de Estado y del particular, y el de las relaciones entre la esfera del Estado y lo que será en rigor un espacio doméstico. El otro es el de la sociabilidad, y el del paso de una sociabilidad anónima, en la que se confunden la noción de público y la de privado, a una sociabilidad fragmentada en la que aparecen sectores bien diferenciados: un residuo de sociabilidad anónima, un sector profesional y un sector, también privado, reducido a la vida doméstica.”

Semejante perspectiva permite construir una interpretación dinámica de la dicotomía entre lo privado y lo público, sin identificar necesariamente la esfera privada con la célula familiar o el espacio doméstico y pensando en la constitución de lo privado como una serie de sustracciones sucesivas o simultáneas. La primera separa la existencia de los individuos

particulares de las exigencias del servicio o de la obediencia requeridos por el Estado. La segunda libera lo privado de las imposiciones familiares. La tercera opone el espacio doméstico a las obligaciones de la sociabilidad colectiva. Según los momentos, los grupos sociales o los individuos, lo privado puede afirmarse en una manera u otra. Puede identificarse con el rechazo de la intrusión del poder del príncipe en las conductas o los pensamientos del individuo en su intimidad. O bien la experiencia de la privacidad se establece contra la familia, en el seno de amistades compartidas, convivencias cómplices y sociabilidades elegidas. O, finalmente, es el ámbito familiar el que está considerado como el espacio propio y exclusivo de una vida íntima sustraída, a la vez, a las censuras e imposiciones de la sociedad y del Estado. Pero cuando la familia está amenazada por las coacciones de las costumbres colectivas o las conductas de algunos de sus miembros, sólo la autoridad pública puede suprimir el peligroso desorden y preservar el secreto que la honra familiar exige. Por consiguiente, la construcción del Estado moderno no sólo condujo a delimitar, por diferencia, un territorio para lo privado, sino que, a menudo, procuró la garantía y salvaguardia de este espacio. De ahí la paradójica denuncia de los disturbios familiares a la autoridad estatal para que sean arreglados discreta y privadamente, fuera de los controles consuetudinarios.

Entonces, entre la Edad Media y el siglo XIX, la definición de una manera nueva de concebir, vivir y preservar la existencia privada no corresponde a una evolución lineal, regular y unívoca. Es una trayectoria compleja que, mediante rupturas o compromisos, dentro o fuera de la familia, contra la autoridad pública o gracias a ella, configura una esfera de existencia cuya definición va cambiando. Fueron estas ideas propuestas por Philippe Ariès las que fundamentaron los cinco tomos de la *Historia de la vida privada* publicados en francés entre 1985 y 1987. Según los volúmenes y las preferencias de sus autores, el enfoque se desplazó desde una definición de lo privado que lo identifica fundamentalmente con el espacio doméstico de la familia (por ejemplo en los tomos dedicados a la Edad Media, dirigidos por Georges Duby, o el siglo XIX, dirigido por Michelle Perrot) y otra que hace hincapié en las relaciones o tensiones entre diversas delimitaciones de la esfera de la existencia privada, dentro o contra la familia, en oposición a la autoridad pública o gracias a su apo-

yo, en la soledad o la sociabilidad (así se aprecia en el tomo dedicado a la época moderna, entre Renacimiento e Ilustración).

La primera perspectiva era fiel a la definición de lo privado propuesta por Georges Duby en su “Prefacio” a toda la serie, donde lo entiende como “una zona de inmunidad ofrecida al repliegue, al retiro [...] Es un lugar familiar, doméstico y también secreto. En lo privado se encuentra encerrado lo más precioso que poseemos, lo que solo le pertenece a uno mismo, lo que no concierne a los demás, lo que no cabe divulgar, ni mostrar, porque es algo demasiado diferente de las apariencias cuya salvaguarda pública exige el honor”³. La segunda perspectiva retomaba más precisamente la inspiración de Philippe Ariès, ubicando lo privado en varios espacios sociales: las sociabilidades restringidas, el hogar familiar, los espacios de la intimidad o de la soledad. En efecto, la misma forma social puede ser que sea un refugio o una traba para lo privado. Es el caso de la parentela y del linaje, de los grupos de convivencia, de la familia. Según los tiempos, los lugares y las circunstancias, el individuo puede verlos o vivirlos como un asilo seguro para sus afectos más secretos o bien sentir sus insoportables imposiciones. De ahí el necesario examen de esas múltiples divisiones que hacen contraponerse los afectos de la amistad a los del matrimonio, los derechos de la familia a los de la comunidad, la libertad del individuo a las disciplinas familiares.

Pese a sus debilidades (particularmente el carácter excesivamente francés de los tres últimos tomos), la *Historia de la vida privada* alcanzó un enorme éxito. La serie fue traducida a nueve lenguas (o diez si se toman en cuenta las dos versiones portuguesa y brasileña), conoció numerosas reediciones y circula ahora en el formato de libro de bolsillo. Sería interesante entender las razones que fundamentaron semejante éxito, y que explican nuestro interés retrospectivo para las prácticas y los placeres del ocio. Me parece que esta arqueología de lo privado responde a dos evoluciones de las sociedades contemporáneas en el mundo occidental. Por un lado, la “democratización” del acceso a una posibilidad de vida privada y de tiempo ocioso que caracterizó el siglo XX instaló la idea de que los lugares y los gestos de la privacidad, desde ahora compartidos más allá de las élites,

3 Georges DUBY, “Prefacio”, en *Historia de la vida privada*, tomo I, *Del Imperio romano al año mil*, volumen dirigido por Paul Veyne, Madrid, Taurus, 1987, pp. 9-11.

constituían un objeto legítimo de la historia de las sociedades. Por otro lado, tanto la creciente intromisión del Estado en las existencias individuales y familiares como la aparición de una sociedad de las muchedumbres, del consumo y del espectáculo han producido la nostalgia de una existencia privada que hemos perdido (para parodiar el título de un libro famoso de Peter Laslett, *The World We Have Lost*). De ahí, dos preguntas: ¿Cómo, casi veinte años después de la publicación del primer tomo de la *Historia de la vida privada*, podemos evaluar las perspectivas que fundamentaron todo el proyecto? ¿Cuáles son las nuevas categorías conceptuales y las referencias teóricas que debemos movilizar para profundizar en la construcción de la dicotomía privado /público, que procura el marco de un interrogante en cuanto al ocio durante la primera edad moderna?

Podemos ver una primera reevaluación en una nueva lectura de la obra fundamental de Reinhart Koselleck⁴. Según el historiador alemán, hasta las guerras de religión de la segunda mitad del siglo XVI la definición del público, entendido como el cuerpo místico y político del reino, abarca a todos los individuos que conforman la comunidad indivisible de los súbditos del príncipe, lugarteniente de Dios. En efecto, en la primera edad moderna, la palabra “individuo” remite en primer lugar a la indivisión de una entidad cuyos elementos son inseparables, tal como la indivisible Trinidad o el matrimonio indivisible.⁵ La ruptura de la Cristiandad quebró la unidad del cuerpo político e introdujo otra definición del individuo como distinto, separado, singular. La restauración de la unidad de la “res publica” trajo consigo una división fundamental. Lo público, desde ahora identificado con la autoridad del príncipe absoluto y gobernado por la lógica propia de la razón de Estado, produjo como oposición una esfera de lo particular, regida por los mandamientos de la fe y las exigencias de la conciencia del individuo. La relegación de los valores éticos o de las creencias religiosas al ámbito de la existencia privada reforzó el poder del Estado que confiscó y absorbió la *res publica*. Sin embargo instauró también una dicotomía en cada individuo, dividido entre el oficio público y la persona privada o, como

4 Reinhart KOSELLECK, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Friburgo, Verlag Karl Alber, 1959, reed. Frankfurt, Suhrkamp, 1989 (tr. castellana *Crítica y crisis en el mundo burgués*, Madrid, Rialp, 1965).

5 Peter STALLYBRASS, “Shakespeare, the Individual, and the Text”, en *Cultural Studies*, editado por L. Grossberg, C. Nelson P. A. Treichler, Londres, Routledge, 1992, pp. 593-612.

lo escribe Montaigne, entre la “camisa” y la “piel”, entre el alcalde de Burdeos y Montaigne que “siempre fueron dos, bien claramente separados”⁶. En un cierto sentido, cada uno de los súbditos tiene dos cuerpos tal como su rey, que es dividido entre su cuerpo místico y su cuerpo físico⁷, entre la representación de la continuidad dinástica y los secretos, o sufrimientos del monarca como individuo. El monarca es hombre y tiene piel, pero no puede salir del teatro público del ritual cortesano, no puede quitarse la camisa: “A un rey no le falta nada sino las dulzuras de una vida privada; solo puede ser consolado de una pérdida tan grande por el encanto de la amistad, y la fidelidad de sus amigos”⁸.

En el siglo XVII, en Francia, la literatura y particularmente el teatro, representan a menudo las diversas modalidades de la relación entre lo particular y lo público. En *Horace* Corneille opone el sacrificio de lo particular a lo público tal como lo exige Horace y la petición para la salvaguardia de los derechos de lo privado que reivindican Curiace o Sabine. En *Le Cid* el personaje de Chimène está construido a partir de la interiorización dolorosa del conflicto entre la fuerza indestructible de los afectos privados y la necesidad de composición pública de las apariencias, un conflicto que sólo la obediencia a la voluntad del rey puede resolver.

“Ma passion s’oppose à mon ressentiment,
Dedans mon ennemi je trouve mon amant,
Et je sens qu’en dépit de toute ma colère
Rodrigue dans mon coeur combat encor mon père.”⁹

Si el teatro de Corneille supone el sacrificio de los intereses particulares a favor de las exigencias superiores de la *res publica*, nunca la razón de Estado borra los sentimientos privados, los deseos del *yo* o la libertad del foro interno. Es este “resto” de lo particular el que desaparece con las tragedias de Racine, en las cuales las pasiones privadas olvidan y destruyen las apariencias públicas. Se confunden así los dos cuerpos de cada

6 Michel de MONTAIGNE, *Essais*, edición de André Tournon, París, Imprimerie Nationale, 1998, libro III, capítulo X, p. 347.

7 Ernst KANTOROWICZ, *Los dos cuerpos del rey. Un estudio de teología política*, Madrid, Alianza, 1985.

8 LA BRUYÈRE, *Les Caractères*, edición de Louis Van Delft, París, Imprimerie Nationale, 1998, p. 318.

9 CORNEILLE, *Le Cid*, edición de Jean Serroy, París, Gallimard, 1993, acto III, escena 3, versos 820-824, p. 90 (tr. castellana, *El Cid*, traducción de Carlos R. de Dampierre, Madrid, Cátedra, 1986).

individuo, sea rey o no, las heridas de lo particular y las destemplanzas de lo público, la “piel” y la “camisa”¹⁰.

La división entre los valores del fuero interno y las obligaciones de la esfera pública, identificada en el campo de imposición de la soberanía política, asentó sin ninguna duda el poder del Estado. Pero creó también su vulnerabilidad desde el momento en que esos mismos valores podían someter a sus exigencias las acciones del príncipe, los principios de su gobierno o la razón de Estado. En el siglo XVIII, las nuevas formas de sociabilidad y particularmente las logias masónicas se erigieron en jueces morales, aplicando al Estado los criterios de juicio que él mismo había relegado a la esfera privada. La distinción entre la conciencia individual y la autoridad estatal se volvió así en contra del mecanismo que la había instaurado. Como escribe Koselleck: “Aparentemente sin afectar al Estado, los burgueses crean en las logias –fuero interior secreto dentro de ese Estado– un lugar en el que se verifica, protegida por el secreto, la libertad civil. La libertad en secreto pasa a ser el secreto de la libertad”¹¹. La ética de lo particular está así transformada en conciencia de la política, y lo privado se vuelve juez de lo público. La originalidad de semejante perspectiva consiste en tomar la producción de lo privado como el resultado, a la vez, de la quiebra de la Cristiandad y de la afirmación de la racionalidad propia al ejercicio absoluto del poder monárquico. Por lo tanto sitúa en la segunda mitad del siglo XVI tanto la construcción de la dicotomía que divide a cada individuo como las raíces del proceso que, dos siglos después, instaurará el “reino de la crítica”.

Una historia de la vida privada pensada a partir de su relación a lo público debe hoy en día hacer hincapié también en otra perspectiva que reformula ambas nociones. Durante el siglo XVIII, en efecto, es a partir del uso público de su razón por las personas privadas cuando se construye el espacio político donde se despliega la práctica crítica que se apodera de las creencias, las doctrinas y las instituciones. Esta nueva relación entre lo privado y lo público puede definirse diversamente.

10 Véase los dos libros de Hélène MERLIN, *Public et littérature en France au XVIIe siècle*, París, Les Belles Lettres, 1994, y *L'absolutisme dans les lettres et la théorie des deux corps. Passions et politique*, París, Honoré Champion, 2000.

11 Reinhart KOSELLECK, *op. cit.*, p. 60.

La definición más abstracta y filosófica encuentra su expresión en el texto de Kant de 1784, publicado en el *Berlinische Monatschrift*, “Respuesta a la pregunta ¿Qué es la Ilustración?”¹². Kant propone allí una distinción entre “uso público” y “uso privado” de la razón que en su formulación particular va acompañada de una aparente paradoja. En efecto, el uso privado es el que un individuo puede hacer en un puesto civil o en una función determinada que le ha sido encomendada. El uso privado de la razón se asocia así al ejercicio de un cargo o de un oficio. El ejercicio del entendimiento en tales circunstancias puede ser legítimamente refrenado en nombre de los “fines públicos” que garantizan la existencia misma de la comunidad, lo que Kant denomina “la tranquilidad pública y la unidad del ser común”. La categoría de privado se remite entonces a la naturaleza de la comunidad en la que se hace uso del entendimiento. Una asamblea de fieles o una Iglesia particular, un ejército, e incluso un Estado son todas entidades singulares, circunscritas, localizadas, en las cuales el individuo tiene que actuar en conformidad con las obligaciones de su oficio.

Las “familias” sociales (Estados, Iglesias, etc) son segmentos que fragmentan la “sociedad cosmopolita de los hombres” y deben, por lo tanto, ser consideradas como pertenecientes al orden de lo privado por contraste con la sociedad civil universal que no está inserta en ningún territorio determinado y que no conoce limitación alguna en su composición. Así situada en la escala de lo universal, el uso público de la razón se opone en todos sus términos al privado, que es ejercido dentro de una relación de dominación, específica y restringida. “Entiendo por uso público aquel que, en calidad de *maestro* [o en cuanto *docto* (*Gelehrter*)] se puede hacer de la propia razón ante el gran público del mundo de lectores”: “Como *maestro*” o sabio, es decir como miembro de una sociedad que no conoce las diferencias de estamentos y de rangos; “ante el gran público del mundo de lectores”, es decir, dirigiéndose a una comunidad que no está definida por su identidad institucional o su peculiaridad social.

En este texto fundamental, Kant produce una doble ruptura. Por un lado, propone una articulación inédita en la relación público / privado, no

12 Emmanuel KANT, “¿Qué es la Ilustración?”, en Emmanuel Kant, *Filosofía de la Historia*, México, Fondo de Cultura Económica, 1978, pp. 95-122. Otra traducción en Immanuel Kant, “Respuesta a la pregunta : ¿Qué es la Ilustración?”, en *¿Qué es Ilustración?*, Madrid, Tecnos, 1988, pp. 17-29.

sólo identificando el ejercicio público de la razón con los juicios emitidos y comunicados por las personas privadas que actúan “como *maestros*” o “en calidad de experto”, sino además, definiendo lo público como la esfera de lo universal, y lo privado como el dominio de los intereses particulares, “domésticos” - aun cuando se trate de los de una Iglesia o un Estado. Por otro lado, Kant cambia la manera en que deben ser pensados los límites legítimos puestos a la actividad crítica. Esos límites no dependen ya de la naturaleza de los objetos de pensamiento en sí, como en el razonamiento cartesiano que sostiene, al comienzo, que hay dominios prohibidos a la duda metódica. Para Kant, esos límites dependen solamente de la posición del sujeto que piensa, legítimamente obligado cuando ejecuta los deberes de su cargo o de su estado, y necesariamente libre cuando actúa como miembro de la sociedad civil universal.

Lo que hace la unidad de esta última es la circulación del escrito que autoriza la comunicación y la discusión de los pensamientos. Kant asocia sistemáticamente uso público de la razón y producción o lectura del escrito. El “público” no está, pues, pensado a partir de las nuevas formas de sociabilidad del siglo (por ejemplo los clubes, los cafés, las logias masónicas, etc.), sin duda porque éstas conservan algo de una reunión “doméstica”, asemejándose a una comunidad particular, separada. La única figura aceptable de lo universal es la comunicación escrita, que permite el intercambio con quienes están ausentes y se despliega en un espacio autónomo sin ubicación social particular.

Bien se sabe el uso que hizo Jürgen Habermas de la referencia a Kant en su famoso libro, publicado en 1962, donde define la “esfera pública burguesa” [*“Bürgerliche Öffentlichkeit”*] como “la esfera en la que las personas privadas se reúnen en calidad de público” para ejercer el “razonamiento público” [*das öffentliche Rasonament*]”¹³. Se reconoce así un vínculo fundamental entre la construcción de una nueva forma de “publicidad” y la comunicación establecida entre personas “privadas” liberadas de las obligaciones debidas al Estado. Esta comunicación afirma

13 Jürgen HABERMAS, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied, Hermann Luchterhand Verlag, 1962, reed. Frankfurt, Suhrkamp, 1991, tr. castellana, *Historia y crítica de la opinión pública*, Barcelona, Gustavo Gili, 1981, reed., 1994, (pp. 65-66).

que no existe ningún campo de discusión prohibido al ejercicio del razonamiento público por las personas privadas y postula una igualdad *a priori* entre los individuos, distinguidos por la evidencia y coherencia de su argumentación y no por su estamento o rango.

Lo que quisiera subrayar es la distorsión operada por Habermas en relación con su matriz kantiana. En efecto, identifica la esfera pública burguesa, en primer lugar, literaria y después política, con las sociedades o instituciones que establecieron el público como una instancia de la crítica estética: los salones, los cafés, los clubes. A diferencia del texto de Kant, Habermas hace hincapié en la importancia de la palabra viva, de la conversación, del debate. Esta “publicidad”, que quita a las autoridades tradicionales (la corte, las academias, los expertos) el monopolio de la evaluación de las producciones literarias o artísticas, amplía la comunidad crítica ya que incluye “a todas las personas privadas a las que, como lectores, oyentes y espectadores, se les presupone patrimonio e instrucción suficientes para enseñorearse del mercado de los objetos en discusión”¹⁴.

Ambas perspectivas suponen que están excluidos del “público compuesto por personas privadas racionantes” [*“das öffentliche Raisonement der Privatleute”*]¹⁵ todos los que, sin patrimonio ni instrucción, no pueden disfrutar del ocio que otorga la lectura y la escritura crítica o el encuentro social e intelectual. Pero si para Kant semejante ocio está estrictamente pensado según el modelo del “otium litteratum”, que es un tiempo dedicado a leer y escribir, la perspectiva de Habermas, más fiel a las definiciones clásicas de los términos “privado” y “público,” piensa en la producción de los discursos “públicos” a partir de los placeres compartidos del ocio.

¿Es legítimo designar como “burgués” este nuevo espacio público? En un tiempo en el cual este epíteto fue rechazado tanto para caracterizar a la Ilustración como para calificar a la Revolución francesa, su uso por Habermas parece implicar un retorno a la más rígida y anacrónica conceptualización marxista. De ahí, el común rechazo por parte de historiadores tan diferentes como Robert Darnton o Keith Baker sobre la validez de su libro para analizar la relación entre privado y público en el siglo XVIII.

14 Jürgen HABERMAS, *Historia y crítica de la opinión pública*, op. cit., p. 75.

15 *Ibid.*, p. 88.

Me parece, sin embargo, que debemos evitar las trampas de las palabras y de las traducciones. Por una parte, el uso de la única palabra “burgués” esconde la pluralidad de las definiciones de las “burguesías” distinguidas por Habermas: en primer lugar, la definición medieval que remite a la residencia ciudadana y que incluye a “los viejos estamentos profesionales de los artesanos y tenderos” [“*Handwerker und Krämer*”]; en segundo lugar, la definición capitalista que designa a “los comerciantes, banqueros editores y manufactureros” [“*Händler, Bankiers, Verleger und Manufakturisten*”]; en tercero lugar, la definición burocrática que abarca a “la nueva capa burguesa” de todos quienes ejercen cargos y oficios al servicio del Estado moderno” [“*eine neue Schicht der ‘Bürgerlichen’ entstanden*”], y, finalmente, la definición cultural que identifica el público que lee al “nuevo estamento de los sabios” [“*der neue Stand der Gelehrten*”]¹⁶.

La taxonomía social de Habermas evita la reedificación del concepto de burguesía y sugiere una forma nueva de dicotomía entre la “piel” y la “camisa”, lo privado y el oficio, ya que son los servidores del Estado los que mayoritariamente construyeron la nueva esfera pública y crítica. Como escribe Anthony La Vopa en cuanto a las formas de sociabilidad de la *Ilustración*: “Fue precisamente la élite de la administración, muy estratificada y más o menos implicada en las actividades del absolutismo, la que constituyó el centro de gravedad de la nueva sociabilidad de la Ilustración. El nuevo espacio social, y sobre todo las logias masónicas, fue ocupado en su mayor parte por los grupos que constituían el ‘Estado’. Aunque fuesen lugares para retirarse en privado, fuera del absolutismo, fueron también sus extensiones informales¹⁷” – lo que es una elegante manera de conciliar Koselleck y Habermas. Por otra parte, en el libro de Habermas, el término “burgués” no tiene siempre un sentido sociológico. Lo utiliza para designar una relación distanciada y crítica con la autoridad, expresada gracias a las prácticas de sociabilidad que se sitúan a distancia del Estado, excluyen al vulgo y implican a todos los que, cualquiera que sea su estamento o condición, disfrutaban de un tiempo ocioso y participan en la discusión pública. En la Francia del XVIII, la categoría de “opinión

¹⁶ *Ibid.*, pp. 60-61.

¹⁷ Anthony LA VOPA, “Conceiving a Public: Ideas and Society in Eighteenth-Century Europe”, *Journal of Modern History*, 64 (1992), pp. 79-116.

pública” apuntará a este “tribunal independiente de todo poder humano, al que resulta difícil ocultarle nada y al que es imposible sustraerse” que describe Condorcet¹⁸.

Una última reevaluación de la dicotomía entre lo privado y lo público, el ocio y el negocio, debe prestar más atención a los mecanismos que incorporan en lo íntimo de los individuos las coacciones propias a los espacios colectivos en los cuales despliegan su existencia. Sería otra manera de comprender la presencia de lo público en el seno mismo de lo privado. Semejante perspectiva puede apoyarse sobre dos referencias fundamentales. La obra de Norbert Elias procura la primera. Establece que de todas las evoluciones culturales europeas entre fines de la Edad Media y los albores del siglo XIX, la más fundamental es la que modifica, lenta pero profundamente, las estructuras mismas de la personalidad de los individuos¹⁹. En todo este tiempo, con diferencias y desfases según los medios sociales, se introduce una nueva economía emocional caracterizada por un rasgo esencial: el reemplazo de las coacciones, impuestas desde el exterior a las pulsiones de los individuos, por mecanismos estables y rigurosos de autocontrol gracias a los cuales son interiorizadas las prohibiciones y las censuras. La violencia que durante mucho tiempo no había tenido por límite más que una violencia contraria resulta prohibida, perseguida y reprimida. De ese modo, van a la par la pacificación del espacio social (al menos parcial y tendencial) y lo que es su corolario: la transferencia al interior mismo del individuo de los conflictos y tensiones que antes se expresaban en el enfrentamiento abierto y sangriento con el otro.

No sin contradicciones ni retrocesos, emerge así una nueva estructura de la personalidad, caracterizada por varios rasgos: un control más estricto de las pulsiones y las emociones, el rechazo de las promiscuidades, la sustracción de las funciones naturales a la mirada de los otros, el fortale-

18 CONDORCET, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, París, Flammarion, 1988, p. 188.

19 Norbert ELIAS, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Basilea, 1939 (tr. castellana, *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogénicas y psicogénicas*, México, Fondo de Cultura Económica, 1989) y *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie Königums und der höfischen Aristokratie mit einer Einleitung : Soziologie und Geschichtswissenschaft*, Neuwied y Berlín, Luchterhand, 1969 (tr. castellana, *La sociedad cortesana*, México, Fondo de Cultura Económica, 1982).

cimiento de la sensación de turbación y de las exigencias del pudor. En todo el mundo occidental, el aumento de las interdependencias entre los individuos, obligados al intercambio por la diferenciación de las funciones sociales, es el mecanismo que produce la necesaria interiorización de las prohibiciones gracias a las cuales la vida en sociedad puede ser menos áspera, menos brutal. Si el caso francés propone un perfil original de esa trayectoria compartida, es porque el proceso de civilización encuentra en el reino su *laboratorio* en una forma de sociedad de menor o diferente importancia en otras partes: la corte.

La sociedad cortesana propone, en efecto, la modalidad más radical y exigente de la transformación de la afectividad, y esto, porque las interdependencias adquieren en esta configuración social particular una intensidad y una densidad excepcionales. Al inscribir la distinción en la proximidad, la realidad en la apariencia, la superioridad en la sumisión, el negocio político en el ocio perpetuo, la existencia cortesana modela una racionalidad propia que tiene su origen en las coacciones específicas impuestas por la vida en el palacio del rey. Por lo tanto, las disposiciones intelectuales y afectivas de los individuos deben pensarse como la incorporación en su fuero interno, en su economía psíquica, de las interdependencias que los ligan. Así, el modelo de inteligibilidad propuesto por Elias permite entender cómo los lazos que unen a los individuos en el espacio público plasman la definición, la delimitación y la experiencia de lo privado.

La segunda propuesta teórica útil para pensar la presencia del mundo social dentro del individuo está procurada por el concepto de “*habitus*” tal como lo ha formulado Pierre Bourdieu, haciendo hincapié en su doble dimensión. Por una parte, el *habitus* incorpora en el individuo las estructuras del mundo social tal como las conoce inmediatamente, corporalmente, a partir de su propia posición o trayectoria en la sociedad. En este sentido, el *habitus* “es un cuerpo socializado, un cuerpo estructurado, un cuerpo que se ha incorporado a las estructuras immanentes de un mundo o de un sector particular de este mundo, de un campo”²⁰. Por otra parte, *el habitus* estructura la percepción del mundo y las acciones: “los *habitus* son principios generadores de prácticas distintas y distintivas; pero también son

20 Pierre BOURDIEU, *Razones prácticas. Sobre la teoría de la acción*, Barcelona, Anagrama, 1997, p. 146.

esquemas clasificatorios, principios de clasificación, principios de visión y de división. Establecen diferencias entre lo que es bueno y lo que es malo, entre lo que está bien y lo que está mal, entre lo que es distinguido y lo que es vulgar: pero no son las mismas diferencias para unos y otros”²¹.

La obra de Bourdieu no presta una atención específica a la dicotomía entre lo privado y lo público (por ejemplo no aparecen las dos palabras en el índice temático de la *Distinción*). Sin embargo, ayuda a entender cómo, en una sociedad determinada, todos los individuos que comparten el mismo *habitus* trazan la frontera entre una esfera de privacidad inviolable y un espacio abierto a la mirada de los otros, entre el trabajo y el ocio, entre la *camisa* y la *piel*. La historia de la relación entre lo privado y lo público se define entonces como una sociología retrospectiva de los sistemas de diferencias que rigen la lógica de la división entre los comportamientos, las emociones, los sentimientos que deben estar escondidos en el fuero interno y aquéllos que se muestran sin censura o se exhiben públicamente como representaciones de uno mismo.

No aparece tampoco en el índice de la *Distinción* la palabra “ocio”, “loisirs”, pero sí en las *Meditaciones pascalianas* donde la posibilidad de un uso libre del tiempo está concebida como la condición de una relación distanciada, especulativa, desinteresada con el mundo social, el lenguaje, el cuerpo, el tiempo mismo. Escribe Bourdieu: “El tiempo liberado de las ocupaciones y preocupaciones prácticas es la condición misma del ejercicio escolar y de las actividades arrancadas a las necesidades inmediatas, tales como el deporte, el juego, la producción y la contemplación de las obras de arte y todas las formas de especulación gratuita que no tienen otro fin que ellas mismas.”²² Entonces, para él, el ocio estudioso, o mejor dicho el estudio que permite el ocio, fundamenta lo que designa como “*skholè*” o disposición escolástica. Sustraída a las urgencias y obligaciones, particularmente económicas, la razón escolástica proyecta como universalmente compartida su relación lúdica o reflexiva con el mundo, mientras que están muy desigualmente distribuidas o accesibles las condiciones de su posibilidad entre las diversas clases sociales. El trabajo de

21 *Ibid.*, p. 20.

22 Pierre BOURDIEU, *Méditations pascaliennes*, Paris, Seuil, 1997, p. 25 (tr. castellana *Meditaciones pascalianas*, Barcelona, Anagrama, 1999).

Bourdieu invita así a construir una historia de las condiciones sociales que hacen posible tanto el disfrutar de un tiempo libre, este tiempo que es el del “desocupado lector”, como un punto de vista distanciado, destacado, sobre el mundo. No se trata entonces de establecer un inventario de las múltiples modalidades de los pasatiempos, sino de identificar, en su historicidad, la posibilidad de delimitar un tiempo de ocio dentro de los negocios de lo cotidiano.

En la Edad Moderna semejante delimitación fue siempre percibida como ambigua y ambivalente. Lo demuestra a las claras el capítulo XXXII de la primera parte de la *Silva de varia lección* de Pedro Mexía, publicada en Sevilla en 1540.²³ Su título es: “En que se contienen muchos loores y excelencias del trabajo y los bienes que se siguen del; y también los daños y males que causa la ociosidad. Es notable capítulo, y moral y provechoso”. Después de haber mostrado a su “lector espantado y enojado de ver el título de este capítulo” “los bienes causados por el trabajo”, que “es la cosa más huida y aborrecida comúnmente de todos los hombres”, Pedro Mexía enumera “los males que de la ociosidad se siguen”. El primer daño, moral, es que “en la ociosidad se multiplican los vicios” tal como lo dice el *Eclesiastés* –y Mexía parafrasea el texto bíblico atribuyéndolo la sentencia “Muchas malicias enseña la ociosidad”– ; el segundo mal físico, es que “con la ociosidad se daña la complissión, se corrompen los buenos humores, házense señores los malos”. Las condenas del ocio son múltiples, procuradas por los médicos (en el capítulo XXXV de la tercera parte dedicado al sueño, Mexía recuerda que “los miembros y sentidos se entorpecen y enflaquecen con la ociosidad”²⁴), por los poetas y filósofos antiguos, por la Sagrada Escritura (no sólo el *Eclesiastés* sino también el Libro de Ezequiel, los *Proverbios* o las *Epístolas* de San Pablo). Entonces, la reprobación del ocio parece absoluta: “Con tales maestros y tales reglas, ninguno osará ser descuidado. Gástese, pues, el tiempo en lícitos y honestos trabajos; huyamos de la ociosidad, que jamás supo hacer cosa buena”.

Dos siglos más tarde es esta visión “negra” del ocio que domina las voces del *Diccionario de Autoridades*: “Entregarse o darse al ocio. Aban-

23 Pedro MEXÍA, *Silva de varia lección*, (Sevilla, 1540), edición de Antonio Castro, Madrid, Cátedra, 1989, I, pp. 446-457.

24 *Ibid.*, II, p. 274.

donarse y darse a la vida holgazana, empleándose solo en vicios, torpezas y delitos”, “Ociosidad. El vicio de perder o gastar su tiempo inútilmente”, “Ocioso. Se toma también por lo que es sin fruto, provecho, ni sustancia”. La inacción, la cesación del trabajo, la ausencia de cualquiera ocupación no pueden pensarse sino de acuerdo con el refrán citado por el *Diccionario*: “La ociosidad es madre de los vicios.”²⁵

Recordando el texto de Cicerón en el *De officiis* (3, 1) a propósito de Escipión, el Africano, “in otio de negotiis cogitavit”, “en la ociosidad estaba pensando en los negocios”, o leyéndolo en sus cartapacios de lugares comunes, Pedro Mexía afirma sin embargo que “lícito es el ocio y pasatiempo alguna vez, pero sabed que se ha de tomar para volver mejor al trabajo”. Convoca a Séneca, Plutarco y Catón para justificar el “justo ocio” dedicado al ejercicio de “sabiduría”, “sciencia” y “prudencia” y sometido al juicio de los hombres y de Dios: “Catón, aunque gentil, decía que los claros y notables hombres no menos cuenta son obligados a dar de su ociosidad que de sus negocios”. Si es cierto que el verdadero descanso no se encuentra sino en la “viña del Señor”, en la “patria del cielo”, en este mundo son legítimos “los honestos y buenos pasatiempos y descansos”.

Es este provechoso uso del “tiempo que sobra” el que reivindica Mexía en el “Prohemio y prefación” de su *Silva* cuando declara : “Quise dar estas vigiliias a los que no entienden los libros latinos, y ellos principalmente quiero que me agradezcan este trabajo, pues son los más y los que más necesidad y desseo suelen tener de saber estas cosas”. Y añade: “Cuánto estudio y trabajo me aya costado escribir y ordenar esta obra y cuántos libros me fue necesario leer y ver para ello, esto yo remito al discreto y benigno lector.”²⁶ Así, el tiempo dejado libre por los oficios públicos (en el caso de Pedro Mexía, los cargos de cosmógrafo de la Casa de Contratación de Indias, de veinticuatro del cabildo municipal sevillano y de alcalde de la Santa Hermandad) se dedica al ocio estudioso, al “otium litteratum” alabado por Cicerón en las *Tusculanas* (5, 105), entendido como un “trabajo” y no como una diversión. Lo cierto es que el “desocupado lector” de la historia del famoso don Quijote de La Mancha o este lector desocupado que

25 Real Academia Española, *Diccionario de Autoridades*, 1737 tomo quinto, edición facsímil, Madrid, Gredos, 2002.

26 Pedro MEXÍA, *Silva de varia lección*, op. cit. I, pp. 163-164.

es Montaigne en su “librería” cuando “hojea ya un libro, ya otro, sin orden ni propósito, de modo deshilvanado (*sans ordre et sans dessein, à pièces décousues*)”, se habrían visto expuestos a los anatemas del erudito hispanense. El ocioso debe ocuparse con obras de ingenio, con asuntos importantes, tales como una reflexión sobre el buen uso del ocio.

IDENTITAT I REALITAT POLÍTICA

IDENTITAT I VOCABULARI: NACIÓ, TERRA I PÀTRIA A LA CATALUNYA DELS ÀUSTRIA

Xavier Torres i Sans

*Pàtria, estat, nació, són termes el contingut
i les relacions recíproques dels quals han
d'intrigar contínuament l'historiador,
a cada moment de la història. Els tracta
massa sovint com a evidències conegudes.*

Pierre Vilar

El concepte d'“identitat col·lectiva”, i el seu ús analític, pot ser, ben mirat, tan pertinent com relliscós, sobretot si es vol aplicar retrospectivament a les societats de l'anomenat Antic Règim europeu¹. De fet, a la Catalunya dels Àustria –aleshores igual que avui– hi havia diferents, si no concèntriques o fins i tot encreuades, “identitats col·lectives”: des de la parròquia o la localitat natal fins al gremi o l'estament corporatiu corres-

1. Aquesta comunicació forma part d'un projecte de recerca més ampli, en fase d'acabament, i intituat (provisionalment) *Patriotismo y dinasticismo: Cataluña en la Monarquía Hispánica de la Casa de Austria* (en preparació), una part del qual s'ha beneficiat de l'ajut del MCYT, projecte BHA 2002-03437. El text que ara es presenta és una versió resumida, i en català, d'una de les seccions d'aquesta obra en curs.

ponent². Tanmateix, l'objecte d'aquesta comunicació és més aviat l'estudi d'aquelles identitats de grup, de natura o d'abast polític-territorial, que podem qualificar –ni que sigui provisionalment o per falta d'una millor definició– com a protonacionals³. Es tracta de saber, en suma, si hi havia, a la Catalunya dels Àustria, una identitat catalana més enllà –és clar– de la mera tautologia o accepció gentilícia del mot (com ara quan es parla de “catalans” o de Catalunya com la terra o la pàtria “dels catalans”); i en aquest cas, quins eren o podien ser els seus trets definidors o més genuïns⁴.

A diferència d'altres temptatives recents o semblants⁵, aquesta recerca s'inspira o es basa, documentalment i metodològica, en l'anàlisi del lèxic o vocabulari –i eventualment, del discurs o del llenguatge– d'un seguit de fonts coetànies de natura prou diversa –i tant de caràcter institucional o propagandístic, com domèstic o privat. Es tracta, doncs, de “pensar històricament”, per dir-ho segons la coneguda fórmula del recentment traspasat historiador Pierre Vilar, la significació de certs mots clau; és a dir, de saber o precisar què volen dir, i en cada cas, a cada lloc, algunes paraules particularment carregades de significació; o, si més no, per tornar a citar

2. Vegeu, entre d'altres, B. B. DIFENDORF i C. HESSE (eds.), *Culture and Identity in Early Modern Europe (1500-1800)*, Ann Arbor, 1993; M. WOLFE (ed.), *Changing Identities in Early Modern France*, Durham - Londres, 1997; i P. PRODI i V. MARCHETTI (eds.), “Problemi di identità tra Medioevo ed Età moderna”, *Quaderni di Discipline Storiche*, núm. 16 (Bologna, 2001), on es defineix la “identitat col·lectiva” com “il vincolo di appartenenza, dinamico ma dotato di una sua stabilità, che si trasmette da una generazione all'altra, di un individuo ad un determinato gruppo sociale, con la condivisione di valori, norme e rappresentazioni e quindi di ideologie e di simboli” (p. 11); i on es formalitzen o tipifiquen fins a no pas menys d'una dotzena d'“identitats col·lectives” de diversa natura (p. 182). Sobre la “identitat nacional” i la seva especificitat, Anthony D. SMITH, *National Identity*, Harmondsworth, 1991.
3. Així les anomena, per exemple, E. J. HOBBSBAWM, *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, 1991, p. 55. Per la meua banda, n'he dit, de vegades, i sense aconseguir una més gran precisió, “nacions sense nacionalisme”: Xavier TORRES SANS, “Nacions sense nacionalisme: pàtria i patriotisme a l'Europa de l'Antic Règim”, *Recerques*, núm. 28 (1994), pp. 83-89; ID., “La historiografia de les nacions abans del nacionalisme (i després de Gellner i Hobsbawm)”, *Manuscrits*, núm. 19 (2001), pp. 21-42.
4. Deixarem de banda, doncs, allò que es pot considerar, tal vegada, la qüestió més suggestiva o controvertida, a saber: quan, com, i per què aquesta identitat catalana es podia convertir en la component central o més visible –i fins i tot retòricament emfasitzada– del debat o conflicte polític.
5. Per exemple, Antoni SIMON, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Barcelona, 1999; Peter SAHLINS, *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya, s. XVII-XIX*, Vic, 1993; i el dossier “La creació d'identitats a l'Edat Moderna”, *Pedralbes*, núm. 20 (2000), pp. 9-79.

Vilar, de “*no utilitzar segons quin mot en segons quin sentir*”⁶. Ben lluny, per tant, de la perspectiva de certs autors o historiadors per a qui les paraules o els conceptes –a més de no tenir història– no ofereixen pas cap mena de problema hermenèutic o interpretatiu⁷.

Òbviament, aquest treball s’inspira en un altre de molt conegut de Pierre Vilar: em refereixo, és clar, a aquell intitulat “Pàtria i nació en el vocabulari de la Guerra contra Napoleó”, on es preconitza, més enllà de la seva anècdota o cronologia particular, “*l’ús dels mètodes moderns de l’anàlisi semàntica i estructural*”, i la quantificació o estadística lexicogràfica subsequent, per tal d’esbrinar l’origen, la distribució, i fins i tot la polivalència dels –en aquest cas– “*conceptes fonamentals que dominen el pensament polític del segle XIX*”⁸. Per què no fer el mateix, doncs, per a dos-cents o tres-cents anys abans? Per què no mirar de trobar a través de l’anàlisi lexicogràfica el vocabulari polític –els “conceptes fonamentals”, si es vol– de l’Europa –i, per tant, també de la Catalunya– de l’anomenat Antic Règim? Sobretot, si es té en compte que, tal com no s’estan de remarcar els estudiosos recents de les doctrines o teories polítiques, “*politics is a linguistically constituted activity*”⁹.

6. Pierre VILAR, *Pensar històricament*, ed. de R. Congost, València, 1995, p. 7. L’epígraf inicial ha estat extret de Pierre VILAR, “Pensar històricament”, dins ID., *Reflexions d’un historiador*, València, 1992, pp. 121-145 (citació, p. 127).

7. Un exemple entre d’altres, i sobre la qüestió particular que ens ocupa, Fèlix CUCURULL, *Panoràmica del nacionalisme català: Dels orígens al 1813*, París, 1975 (6 vols.), que escriu: “*quan els catalans del segle XVII, i dels segles anteriors, alternaven els mots terra, pàtria, província, regió i nació per referir-se a Catalunya, volien dir sempre la mateixa cosa... [els empraven] com a sinònims*” (vol. I, p. 158). Tot i ser més explícit que ningú, Cucurull no és pas, ben entès, l’únic en suposar-ho.

8. Es tracta d’una contribució de l’any 1971 als *Annales Historiques de la Révolution Française*, la versió catalana de la qual es pot trobar en la compilació de Pierre VILAR, *Assaig sobre la Catalunya del segle XVIII*, Barcelona, 1973, pp. 133-171. Vegeu, a més, la seva prolongació, obra d’Antoni MOLINER, *La Catalunya resistent a la dominació francesa (1808-1812)*, Barcelona, 1989, pp. 229-258. Però també el darrer treball de Vilar, inacabat, que havia de dur per títol *País, poble, pàtria, nació, estat, imperi, potència... quin vocabulari per a una Europa?*, i que fa palès la constant preocupació metodològica de l’autor per les qüestions –no gens inofensives– de lèxic o vocabulari, cf. VILAR, *Pensar històricament*, pp. 13-14. Pel que fa a la lexicologia històrica, S. RÉMIGIRAUD i P. RÉTAT (eds.), *Les mots de la Nation*, Lió, 1996.

9. T. BALL et al. (eds.), *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge, 1989, p. IX. Per raons d’espai, però, tampoc no podem ocupar-nos, ara, de totes i cadascuna de les variables o variacions del vocabulari polític de la Catalunya dels Àustria (com ara el significat del mot “província” o les concomitàncies entre “rei” i “pàtria”).

NACIÓ *VERSUS* TERRA

A la Catalunya dels Àustria, igual que a l'Europa de l'Antic Règim en general, el terme de *nació* no volia dir gran cosa. Sobretot, no significava pas allò que pot semblar prou evident a l'Europa o a la Catalunya contemporània. Abans de la irrupció del llenguatge i el vocabulari nacionalista dels nostres dies, *nació* designava en realitat poca cosa més que una certa procedència o filiació; i no pas, en qualsevol cas, cap pertinença o adscripció política o geopolítica, ni encara menys una identitat ètnica gaire precisa o taxativa¹⁰. El terme de *nació* es feia servir, bàsicament, per a designar un agregat de persones o gent d'una mateixa procedència, radicació o origen; una topografia o fins i tot una genealogia, doncs, abans que no pas cap identitat estrictament ètnica o política. Això significava, de vegades, però no pas sempre, l'aplicació d'un criteri lingüístic en la delimitació o definició del grup, però la correspondència –i no diguem ja l'equació– entre llengua i nació –tan característica de les nacions contemporànies– era ben lluny de ser absoluta –raó per la qual, hom pot dubtar certament que fos un criteri prevalent, al capdavant. Certament, a la Catalunya dels Àustria, igual que en altres latituds a la mateixa època, el mot era emprat en més d'un sentit, però allò que cal recalcar és que cap ni un no denotava, almenys inicialment o espontàniament, cap genuïna identitat nacional o protonacional; ni tampoc hi portava insensiblement o de manera inevitable. En realitat, podia ser tot el contrari: aquest *nacionisme*¹¹ no sols no era nacionalisme, sinó que n'és o en pot ser la seva antítesi precisament. Vegem-ne algunes il·lustracions.

Els estudiants de les universitats europees, arribats de llocs o indrets sovint força distants, es classificaven, com és sabut, segons *nacions* o

10. L'excepció, si de cas, poden ser aquella mena de *nacions* -diguem-ne "polítiques"- que es confonien, bàsicament, amb aquells estaments (generalment, la noblesa, l'Església, i altres grups privilegiats) que tenien conferida una o altra mena de representació política corporativa, vid. G. ZER-NATTO, "Nation: the history of a word", *Review of Politics*, VI (1944), pp. 351-366; i J.-F. NOËL, "Le concept de nation allemande dans l'Empire au XVIIe. siècle", dins VV. AA., *L'idée de nation*, París, 1969, pp. 325-344. Però tampoc aquest sentit era gaire freqüent a la Catalunya dels Àustria: les corts catalanes -tal com es veurà- són presentades com l'assemblea o representació de la *terra* catalana, i no d'una *nació* catalana.

11. Manllevo l'expressió (però no la tesi o interpretació) de Fèlix CUCURULL, "Del nacionisme al nacionalisme. La multiplicitat terminològica en la reivindicació del fet diferencial català abans de Prat de la Riba", *Revista de Catalunya*, núm. 8 (1987), pp. 62-74.

patrons essencialment lingüístics; d'acord, en suma, amb aquesta màxima tan antiga que equiparava tot sovint llengua i nació (*natio sive lingua*, tal com escrivia ja Sant Agustí). Tanmateix, aquests patrons idiomàtics eren força *sui generis* o prou flexibles a tot arreu. A la universitat de Bolonya de mitjan segle XIII hi havia ja les *nacions* dites francesa (en realitat, només París i Île de France), picarda, poitevina, normanda, gascona, provençal, catalana, borgonyona, espanyola, anglesa, germànica, polonesa, hongaresa, i encara alguna altra. A la de Montpeller, un segle després, hi havia una *nació* dita catalana, però que, en realitat, incloïa estudiants aragonesos, valencians i mallorquins (la qual cosa fa pensar que el criteri nacional o *nacionista* ha estat, en aquest cas, el dinàstic o polític: la procedència de la Corona d'Aragó). El mateix passava, però, a la universitat o Estudi General de Lleida a començaments del segle XVI, quan aplegava no pas menys de dotze *nacions*, les quals destriaven o discriminaven entre borgonyons, gascons, provençals, francesos de Narbona, i francesos a seques, però també entre “los catalans de la mar” (és a dir, illencs i del litoral, o de Barcelona, Tarragona i Mallorca) i “los catalans de la muntanya” (volien dir, estudiants de l'Alt Urgell, Vic o fins i tot Girona)¹². Una llengua, doncs, no sempre fa ben bé una nació.

Ara bé, qui diu estudiants, diu també mercaders o més exactament colònies mercantils, sovint conegudes com a *nacions*. Així, a la Catalunya del segle XVI es podia parlar (de fet, es continuava parlant, talment com a l'època medieval) de “las Naciones de Cathalunya, de València, de Mallorca y de Perpinyà *residents* [XTS] en Palerm”; volent dir, és clar, els consolsats o representants mercantils dels diferents regnes i fins i tot ciutats (perquè hi ha una barreja de totes dues coses en l'esmentada fórmula) radicats en una o altra ciutat mediterrània. Per la mateixa raó o accepció del mot no eren tampoc infreqüents els conflictes –ni que fossin de protocol– entre “las Naciones de Cathalunya, de Valencia, de Mallorca, y de Perpinyà...”¹³. És també per aquesta mateixa raó o accepció del terme que *nació* podia esdevenir sinònim de ciutat; o més exactament encara, els habitants d'una ciutat, tal com passa, per exemple, en la crònica o panegí-

12. P. KRIBE, *The Nations in Mediaeval Universities*, Cambridge (Mass.), 1948; J. LLADONOSA, *L'Estudi General de Lleida, del 1430 al 1524*, Barcelona, 1970.

13. E. G. BRUNIQUER, *Ceremonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1916, vol. V, cap. XC.

ric d'un Dionís de Jorba, quan diu, dels barcelonins, que “*ninguna nació pudo ser más alabada*”¹⁴. Un cop més, doncs, una llengua no fa una nació (o almenys, una *sola* nació).

La cosa –o l'accepció– tampoc no canvia gaire si –en lloc d'una lectura saltuària, i sobre uns documents o testimonis més o menys casuals– es fa una recerca sistemàtica en una altra mena de fonts, prou variades, i aparentment força més apropiades per a una anàlisi d'aquesta naturalesa, com ara: a) la documentació institucional i, en particular, els dietaris de la Diputació de Catalunya, b) les obres de caràcter erudit i, en especial, les cròniques o històries de Catalunya del període, i c) la memorialística privada o domèstica, i tant aquella generada pels estaments privilegiats –la *nació política*, en suma– com aquella, altra que pot ser qualificada –ni que sigui per comoditat– com a popular –i sortida de la ploma d'un o altre exponent o escriptor dels estaments intermedis¹⁵. Vet ací, doncs, els resultats.

Per començar, el terme mateix, *nació*, no és pas massa freqüent dins el nostre *corpus* documental; i això, no pas només entre els memorialistes que hem convingut en conceptuar de populars (tal com potser es podia presumir de bon començament): als escrits domèstics i memorialístics dels estaments privilegiats del Principat el mot és també prou rar o excepcional. És inèdit, per exemple, en les memòries del cavaller Perot de Vilanova (que abracen els anys 1551-1573); els escrits particulars del ciutadà honrat de Barcelona Jeroni Saconomina (1572-1602); i, per descomptat, en molts dels llibres de família (en la majoria, de fet) de la pagesia benestant de diverses èpoques i latituds, com ara els Puigcarbó (1598-1633) de Muntanyola (Osona), els Anglada (1612-1765) de Fonteta (La Bisbal d'Empordà), i els Gelat i els Bellsoll de la Marina de la Selva (que comprenen el període 1687-1722).

Altrament, no és només la freqüència o l'absència del mot. Un fet tant o més significatiu és que quan un memorialista o altre en fa servei, la seva accepció, per molt catalana o patriòtica que pugui semblar a primer cop

14. D. J. JORBA, *Descripción de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1589 (ed. facsímil, Barcelona, 1928, f. 6).

15. Sobre aquesta mena de precisions, Xavier TORRES, *Els llibres de família de pagès*, Girona, 2000. Naturalment, aquí només podem oferir una petita antologia d'aquesta mena de testimonis. Altrament, i per tal de no atapeïr el text de notes a peu de plana, hem optat per un sistema de citació abreujada dins del text principal, i la remissió subseqüent a l'apèndix final de “Fonts citades”.

d'ull, és sempre bàsicament *gentilícia*: sinònim, doncs, d'una certa mena –d'un cert llinatge– de gent, i prou. Quan el jurista barceloní Jeroni Pujades vol manifestar la seva indignació davant d'un cas, segons diu, “horrendo e infame” esdevingut a la ciutat, ho fa en aquests termes: “en aquest temps me pesa ser cathalà per la infàmia que tres belitres han carregada a tota la nació” (*Puja*, II, 127). La reacció d'aquest dietarista es pot considerar, potser, com una genuïna manifestació de punt d'honor: l'acció d'uns pocs “belitres” ha atacat, i tacat, l'honorabilitat del grup sencer, talment com la barrabassada d'un fill massa díscol pot arribar a comprometre el bon nom de la família. Tanmateix, l'honor ferit no fa encara una nació. Passa una cosa semblant amb el notari de Perpinyà, Pere Pascual (el dietari del qual abraça els anys 1595-1644), quan ens descriu els soldats del marquès d'Spínola que bregaven contra els francesos per terres del Rosselló, l'any 1639, com “los excèrcits de totes generacions” –en lloc, significativament, de “nacions”– “ço és natió flamenca, milanesos, aragonesos, valentians, castellans, napulitans... y moltes altres generations” –per “nacions”, un cop més (*Pasq*, 94).

No és pas un tret exclusiu de l'escriptura domèstica o familiar, però. Els textos de caràcter més formal i erudit segueixen la mateixa pauta, fins i tot quan el seu objecte o argument és Catalunya o la història de Catalunya. De fet, de Catalunya, rarament en diuen mai “nació”. Hi ha o pot haver-hi, és clar, al·lusions a la “nació catalana” (que no és exactament la Catalunya-nació, tal com després remarcarem). Però, de vegades, ni això. La raó, un cop més, és que la noció o accepció de nació que fan servir els erudits, i per descomptat, els cronistes de l'època era encara aquella tan clàssica o remota que assimilava la nació a un cert grup de gent –literalment, a una *gens*– que presentava, simplement, unes certes característiques comunes; fos l'origen o la provenença, fos una certa comunitat idiosincràtica, és a dir, una mateixa llengua, potser, però sobretot uns mateixos costums, un mateix “humor” o tarannà, i –més precisament, encara– una certa manera de ser –gent bel·licosa o no, venjativa o tot el contrari, etc.–, raó per la qual no goso dir-ne comunitat *ètnica* ni ben bé *cultural*, almenys en la moderna accepció dels mots.

És per aquesta raó, a més, que fins i tot quan hom canvia de registre, tal com fa Jeroni Pujades mateix, quan passa de l'escriptura privada o memorialística a l'elaboració d'una rigorosa i documentada (ni que sigui a la seva manera o a la manera dels temps) història de Catalunya, el sentit

del terme tampoc no canvia pas. El resultat, aleshores, és que a la crònica de Jeroni Pujades no hi ha, de fet (i tal com es podia esperar, potser) una sola nació, la catalana, sinó una colla: “las naciones més principals de las de Cathalunya, Rosselló y Cerdanya”, escriu l'autor en començar el llibre segon de l'obra, són les dels “ceretans, roussilions, indicets, betulons, lacetans, ausentans...”. I per si quedava algun dubte encara sobre el sentit del terme o la sinonímia entre gent i nació, Pujades afegeix: “és de advertir que en aquest temps y punt en què està lo fil de nostra Història, no estava encara dividida axí Cathalunya... Emperò... quant trobarem memòria de aquestes *gents, naciones o pobles* [XTS], no.ns (h)aurem de detenir en posar los tèrmens de ells...”¹⁶.

Ara bé, el test definitiu és segurament la total absència del terme en els dietaris de la Generalitat catalana del període 1539-1578. Òbviament, no és pas que no es parli, en aquests dietaris institucionals, de Catalunya, i fins i tot d'una certa idea, inequívocament política, de Catalunya; allò que passa és, simplement, que aquesta idea política de Catalunya no es pensa ni es diu o s'expressa en termes de *nació*. La llacuna, doncs, no és tal cosa; el vocabulari, el llenguatge dels dietaris del General és perfectament congruent amb el caràcter genuïnament polític de la institució: perquè *nació* no era pas –a la Catalunya, a l'Europa d'aleshores– una idea política. Sobretot, la *nació* d'aleshores no era pas una “comunitat imaginada”, per dir-ho a la manera de B. Anderson¹⁷; ni tampoc una idea moral o abstracta, sinònim de comunitat política, sinó, contràriament i solament, un conjunt més o menys gran, però molt precís, de *gent* o de persones de carn i ossos, les quals –cadascuna d'elles i totes plegades– podien tenir, arribat el cas, una comunitat o identitat de caràcter, i fins i tot la seva pròpia llengua o parla distintiva, però resulta que tot plegat no era suficient encara per a formar o esdevenir, almenys automàticament, una “comunitat imaginada” o simplement una veritable *res publica*. Efectivament, mancava encara aquella, altra mena de persona, *ficta, imaginada, composta* o *corporativa*, amb una personalitat independent dels seus membres o components individuals, i susceptible d'esdevenir, per tant, un subjecte de drets i deu-

16. Jeroni PUJADES, *Coronica Universal del Principat de Cathalunya*, primera part, Barcelona, 1609, lib. II, cap. I, f. 33-35.

17. Benedict ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londres, 2a. ed., 1991.

res polítics: “Catalunya”, en una paraula, i no només “els catalans” o “la gent catalana”¹⁸.

Ben entès, aquesta *persona* existia a la Catalunya dels Àustria. Només que no se’n deia *nació*, sinó *terra* o *pàtria*, segons les circumstàncies. Així, als esmentats dietaris de la Diputació del període 1539-1578, que no coneixen –dèiem– el terme de *nació*, la paraula *terra* hi apareix prop d’un centenar de vegades; i les més, com a sinònim de Catalunya (i no pas o no sols de “catalans”). Passa una cosa semblant amb aquells memorialistes de la noblesa local, com ara Perot de Vilanova, que tampoc no feien servir el mot *nació*, però que, en canvi, poden arribar a emprar el de *terra* amb força regularitat (i fins una vintena de vegades, en aquest cas concret) i sovint (o les més) en aquest mateix sentit. Si parlem, però, d’aquells altres memorialistes que sí que el feien servir, el mot de *nació*, la proporció (o millor, desproporció) lexicogràfica és igualment prou eloqüent. El cavaller Frederic Despalau (les memòries del qual comprenen el període 1572-1600) escriu un parell de cops el mot de *nació*, però *terra*, no pas menys d’una quarantena. El dietari del jurista sis-centista Jeroni Pujades ofereix, al seu torn, un balanç estadístic semblant: unes deu mencions de *nació* contra una cinquantena de *terra*; la majoria, un cop més, com a sinònim de Catalunya. El contrast no és pas menys evident, però, en el cas d’un memorialista d’origen menestral, com ara Miquel Parets (1626-1660), que pot emprar la veu de *terra* no sols amb profusió (més de dues-centes mencions, per una trentena d’allusions a *nació*–, sinó també en aquest sentit –català, i no pas merament local o gentilici– una de cada dues vegades que ho fa, almenys).

La Catalunya dels Àustria, doncs, era una *terra*, i fins i tot –tal com veurem– una *pàtria*, però no pas una *nació*. La diferència, és clar, no és accessòria ni merament nominal. Perquè no és pas que la *mateixa cosa* tingués aleshores un altre *nom*. El llenguatge, els conceptes no són pas intercanviables. Allò que ens diu aquest canvi de vocabulari és, en realitat, que la *persona ficta* o la *comunitat imaginada* –Catalunya– és pensava i definia aleshores d’una manera prou distinta a la del nacionalisme contemporani. I que, en conseqüència, no som pas davant de la *mateixa cosa* o de la

18. Bartolomé CLAVERO, “Cataluña como persona, una prosopopeya jurídica”, dins VV. AA., *Centralismo y autonomismo en los siglos XVI-XVII. Homenaje al prof. J. Lalinde Abadía*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1989, pp. 101-120

mateixa mena d'identitat, encara que puguem o vulguem trobar-li un cert aire de família.

TERRA I NACIÓ

Per descomptat, *terra*, a la Catalunya dels Àustria podia tenir més d'una accepció. Molts memorialistes empraven aquesta veu en el seu sentit més localista o primigeni, i això tant si eren pagesos com menestrals, nobles o juristes. Així, quan un pagès de Muntanyola (Osona), com ara Bernat Puigcarbó, es fa el propòsit d'“escriure totes les coses que.s són succeïdes en aquesta terra... dignes de memòria”, allò que vol fer no és pas una crònica o història de Catalunya, sinó simplement una relació dels esdeveniments succeïts dins l'àmbit de la Plana de Vic a tot estirar; una cosa prou semblant, altrament, a la que fa o pensa el notari de Vic, Joan Baptista Sanz, o fins i tot el *cives* gironí, Jeroni de Real, que quan escriu *terra* imagina l'Empordà com a màxim.

Per a aquesta mena de memorialistes, sobretot si són de ciutat o de bon estament, la *terra* és, però, quelcom més que no pas un determinat espai físic; és més aviat un agregat humà. En d'altres mots, la *terra* vol dir, sobretot, la *gent* de la terra; i tot sovint la pagesia del lloc o els *paisans*, com també se'ls pot anomenar, de vegades (*Real*, II, 341). Alguns cops, a més, el terme pot ser sinònim fins i tot de pagesos revoltats o que han pres les armes; en general, contra els soldats d'un o altre exèrcit. Així, Jeroni de Real, el *cives* gironí, descriu els conflictes entre els pagesos de l'Empordà i els soldats dels *tercios* del rei com un enfrontament entre aquests i “la gent de la terra” (*Real*, II, 115, 176). Miquel Parets, el menestral de Barcelona, fa el mateix tot sovint: “la gent de la terra” o “los de la terra” tant aviat poden ser els habitants del raval, el poble menut del barri de la Ribera, quan s'avalota contra els soldats genovesos de les galeres del rei (*Pare*, I, 24v.), com els pagesos que es revolten contra els allotjaments: “sucseí lo axecar.se la terra quantra los soldats” (*Pare*, I, 83).

A l'origen d'aquesta accepció hi ha, sens dubte, la clàssica oposició camp-ciutat; la qual, a més, restava perfectament institucionalitzada en algunes latituds del Principat. El dietari de la vila o municipi de Puigcerdà (Cerdanya) distingeix escrupolosament tothora entre la vila i la *terra*: “La terra de Cerdanya, y vila de Puigcerdà són fundades en los monts Piri-

neus...”. I al llarg del dietari hi seran consignades “les coses que.s són seguides y se esdevindran... en la present vila y terra”; “les necessitats de la vila y terra”; i fins i tot un dilatat “plet de la vila contra la terra”¹⁹. Segui com sigui, però, si *terra* és sinònim de gent, no som pas gens lluny, doncs, del sentit habitual –però “apolític”, neutre o inofensiu– de *nació*.

Altres cops, el context mateix –i no sols l’accepció– pot fer perfectament inofensiu l’ús del mot, tal com s’esdevé, per exemple, amb l’anècdota que Estefania de Requesens, dama d’origen català radicada a la cort, explica a la seva mare, la comtessa de Palamós, a propòsit de les facècies del seu nét Lluïset; el fill d’Estefania, i un futur governador de Milà i els Països Baixos, però aleshores un company de jocs del príncep Felip (l’ulterior Felip II): “Lluïset besa les mans de vostra senyoria –escriu Estefania– i diu que estudiarà molt, i així ho fa, i que no serà aveciat... i que vol ser català: que ja defensa la terra ab [volent dir, en contra] los altres patges del príncep que li diuen mal de Catalunya”²⁰.

Certament, no podem treure massa profit o conseqüències de la coratjosa conducta de Lluïset. Ara bé, el ventall de significats de la veu de *terra* no s’esgotava pas amb les accepcions –o situacions– tot just descrites. Contràriament, per a molts dels nostres memorialistes, sobretot si eren d’alt estament, i fins i tot per als juristes i tractadistes del període, *terra* també podia ser sinònim –i sovint o segons en quins contextos d’una manera prevalent o inequívoca, si no exclusiva– de Catalunya; i això, no sols en un sentit merament geogràfic –accepció, doncs, extralocal– sinó, sobretot, com a sinònim de la *Catalunya-persona* o d’una comunitat política o *res publica* distintivament catalana. És allò que expressa Lluís de Peguera en el seu tractat sobre les corts catalanes, l’objecte o funció de les quals no fóra –segons aquest jurista– sinó “tractar y disposar sobre lo stat y reformatio de la terra”; o més simplement, “lo bé y utilitat de la terra”²¹.

No és només l’argot del jurista. Quan el cavaller Frederic Despalau escriu que “la terra féu nou ambaxadós” en tal any o moment; o que *la terra* pretenia “que ningú [no] pot portar guarda sinó lo rey ho son llocti-

19. Salvador GALCERAN (ed.), *Dietari de la Fidelíssima Vila de Puigcerdà*, Barcelona, 1977. Sobre l’oposició camp-ciutat, Raymond WILLIAMS, *The Country and the City*, Londres, 1973.

20. Extret de Max CAHNER (ed.), *Epistolari del Renaixement*, València, 1978, v. II, p. 29.

21. Lluís de PEGUERA, *Pràctica, forma y stil de celebrar Corts Generals en Catalunya*, Barcelona, 1632 (hi ha ed. recent, a cura de Tomàs de Montagut, Madrid, 1998).

ment”, volia dir, en realitat, que la Diputació de Catalunya va fer nomenament d’un cert nombre de representants o que els diputats catalans s’oposaven a què ningú altre pogués dur escorta (*Desp*, 102, 172). De manera semblant, quan Jeroni Pujades parla, al seu dietari, de “los oficiales... de la terra”, que no volen acatar la preeminència de “los oficiales reals”, i de les “contencions y debats entre lo rey y la terra”, allò que vol dir, un cop més, és que hi ha hagut raons entre els diputats o els oficials de la Diputació de Catalunya i els del rei (*Puja*, I, 251; II, 59-60, 259). Per la seva banda, el cavaller Perot de Vilanova va encara més lluny, i no dubta de qualificar un greuge parlamentari particular (el rebuig per part del rei i els seus oficials d’un dissentiment presentat pels síndics de Perpinyà a les corts de 1564) com un “agravi fet a la terra” o “fet a Catalunya”. La raó és que l’actitud del rei i els seus oficials era –diu– “contra les llibertats y privilegis de aquella” (*Vila*, 53). Vet ací, doncs, la clau: la *terra*, a diferència de la *nació*, és una *persona imaginària*; però, sobretot, és la titular o dipositària d’uns drets o unes llibertats que no poden ser conculcats, i que defineixen o *identifiquen* el grup en qüestió. Es tracta, és clar, d’una identitat d’índole corporativa –i no pas nacionalista o ètnica– en la mesura que el grup es defineix o reconeix per uns drets o “privilegis” distintius –i no pas per cap tret cultural o d’altra mena– talment com un altre estament qualsevol. La *terra*, doncs, constitueix un agregat estamental peculiar; no és –no pot ser– una nació en el sentit nacionalista del terme, però és més, força més, que no pas una mera identitat gentilícia.

L’origen d’aquesta accepció remunta, sens dubte, a l’època medieval, i cal relacionar-la, si més no, amb l’anomenada territorialització del dret; un fenomen que té, de fet, una doble cara. D’una banda, l’emergència d’un *princeps terrae* i, per tant, d’un “rei d’Aragó” o d’un “Principat de Catalunya”, i no només d’un rei “dels aragonesos” o “dels catalans”; i de l’altra, l’emergència simultània o quasi d’una representació corporativa del regne o dels estaments, de manera que, d’ençà d’aleshores, la *terra* ja no és només la sola terra del rei²². És per això, també, que als dietaris de la Diputació de Catalunya dels anys 1452-1539 pot aparèixer, i fins i tot proliferar una mica més endavant, la noció derivada de “llibertats de la terra” (120a, 124b) o “lleis de la terra” (121a, 124a).

22. Jesús LALINDE, *Derecho histórico español*, Barcelona, 2a. ed., 1981, pp. 50-51

Passa gairebé el mateix amb la veu de *pàtria*. Perquè, tot i tenir una primera, i força perdurable –i fins i tot prou interclassista, si es pot dir així– accepció local –equivalent, en suma, a lloc de naixement o procedència, és a dir, com a sinònim de *nació*–, coneix també, i d'ençà de l'època medieval, una segona accepció inequívocament política i igualment associada amb les lleis o llibertats catalanes. Aquest és el sentit, si més no, dels clams de la Diputació catalana de mitjan segle XV, quan es revolta contra Joan II per “defensió de la pàtria e de les llibertats qui són ànima de aquella” o per tal que “sien servades les constitucions [i] privilegis de la pàtria”²³. Però no pas gens diferent és, naturalment, el sentit del mot entre els publicistes i protagonistes de la revolta catalana de 1640, que no dubten en definir els “patricis” o “bons catalans” (la paraula “patriotes” encara no existeix) com aquells que defensen les lleis o llibertats autòctones; perquè “los catalans –llegim– són molt zelosos de la guarda y observança de ellas... considerant que tenen gloriosa mort quant per defensar-las los ve, y al contrari, que patexen molt gran infàmia y ignominiosa nota de mals patricios si permeten llur inobservança... com sia aquest son gran blassó dels cathalans...”²⁴. En aquest sentit, doncs, la veu de *pàtria* no és massa diferent de l'accepció política del terme *terra*: en tots dos casos, les constitucions o llibertats no són només els ingredients essencials d'una *pàtria* o *terra* catalana, sinó que són, alhora, el fonament –se'n digui “blassó” o d'una altra manera– d'una *identitat* catalana –més enllà de la mera tautologia o accepció gentilícia del mot.

TERRA VERSUS PÀTRIA?

Certament, es pot adduir, si una accepció semblant podia ser gaire corrent o compartida. La noció de *pàtria* no era gens comuna en els escrits i memòries de la pagesia o menestralia; ni tan sols en el sentit local o de lloc natal. I per a molts d'aquests mateixos memorialistes, el primer –per bé que no pas únic– equivalent de la veu de *terra* era el de *gent* de la terra. Altrament, no va ser *Visca la terra*; el crit de guerra de la revolta campe-

23. Jaume SOBREQUÉS, “Nació, nacionalisme, i ordre constitucional català durant la guerra civil del segle XV”, dins Actes del Segon Congrés Recerques, *Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions*, vol. I, Lleida, 2002, pp. 104-121 (cit., p. 116).

24. BASILI DE RUBI (ed.), *Les corts generals de Pau Claris*, Barcelona, 1976, pp. 346-347.

rola i popular de la primavera de 1640, i fins i tot de molts dels *segadors* que irromperen violentament en moltes ciutats catalanes, i que atacaren, en particular, les autoritats locals i la prohomenia urbana? Que el mot de *terra* hagi desaparegut oficialment de circulació el 1640 –talment com una consigna, i tant als dietaris de la Diputació catalana com en la publicística patrocinada per les institucions del Principat– no fa, segurament, sinó augmentar les sospites sobre la dissociació, si no antagonisme²⁵.

Tanmateix, potser no es tracta pas d'una veritable oposició. El mot de *pàtria*, en la seva accepció política, és tant insòlit a les memòries dels estaments privilegiats com a les de caràcter popular: res no en diuen els nostres Vilanova, Despalau, Saconomina, etc., ni fins i tot quan ens parlen dels conflictes entre “el rei i la terra”. Aquesta accepció de *pàtria*, doncs, tampoc no formava part del vocabulari de la gent d'alt estament. No sols això, sinó que, inicialment, tampoc no sembla formar part del vocabulari institucional, almenys si obviem algunes conjuntures excepcionals (com ara la Diputació de mitjan segle XV) o si ens refiem dels dietaris de la Generalitat cinc-centista, on el terme és pràcticament inèdit; a diferència de l'omnipresent veu de *terra*, gairebé sempre en la variant de “lleis de la terra”. És veritat que el terme de *pàtria* –i en aquesta accepció “legal”– comença a fer-se visible en els dietaris de la segona i tercera dècada del segle XVII (encara que sempre molt per sota de *terra*: 30 mencions contra 121, respectivament). Significativament, però, *pàtria* desbanca *terra* només d'ençà 1640 i en el decurs d'aquesta conflictiva dècada (una cinquantena de mencions contra una vintena)²⁶.

Ben mirat, doncs, *pàtria* potser no fóra sinó una versió peculiar o excepcional –d'arrel humanista, i més emotiva i galvanitzadora, com ara en la fórmula “morir per la pàtria” i altres derivats– de *terra*. I, per tant, la divisa de *Visca la pàtria!* no era, en essència, massa diferent de la de *Visca la terra!*. A fi de comptes, allò que es reclamava en tots dos casos (davant del comte-duc d'Olivares, davant dels soldats o allotjaments mili-

25. Eva SERRA, “Pròleg”, dins Jordi VIDAL, *Guerra dels Segadors i crisi social*, Barcelona, 1984, ho ha formulat així: “Per a les instàncies dirigents de la resistència, els addictes a la Monarquia hispànica són els desafectes a la pàtria; per als pagesos, els addictes a la Monarquia hispànica són els traïdors i rics... Per als primers, sembla que el país és la pàtria; per als segons, sembla, la terra” (p. 16).

26. Tot i que una i altra veu –tot s'ha de dir– restaran aclaparadorament arraconades per la volada que pren, al seu torn, la veu de *província*, que *sempre* havia volgut dir una comunitat distinta, amb les seves pròpies lleis, dins una monarquia composta.

tars; des de la Diputació o “des de sota”) era l’observança de les lleis o llibertats catalanes. Allò que era diferent, si de cas, era el *patriotisme* d’uns i d’altres; en part, perquè tal com ja féu notar Vilar mateix, les càrregues d’una guerra o ocupació “recauen principalment –i més immediatament– sobre l’element popular més que no pas sobre les minories dirigents”²⁷. Hom comprèn aleshores no sols el desencany, sinó el plany quasi cicero-nià, a més de “classista”, de molts patriotes de baix estament, com ara el nostre memorialista Miquel Parets, que conclou:

tot lo món és ple de enbalecos y de mentidas, que hi ha personas que es fan grans patritios y zeladors de la pàtria, y aquexos són los que li tiran més dret y procuran fer-la caura... (són) personas de les més granadas y... alguns del govern (...) pus no hi havia ningun català que servís a la pàtria per pura amor, sinó per sos propis intereses... y desdichada la terra que arriba (a) tan miserable estat... (II, 69v., 89).

En resum, es pot dir que –a diferència d’allò que suggereixen alguns historiadors contemporaneïstes, i força estudiosos del nacionalisme– “els catalans”, com a “comunitat imaginada”, no foren pas una creació *ex novo* dels nacionalistes o catalanistes del Vuit-cents. Si, a la Catalunya dels Àustria, no hi havia una (veritable) nació catalana –o si això no volia dir gran cosa, al capdavant–, sí que hi havia, en canvi, una identitat catalana que podia esdevenir, eventualment, l’epicentre dels conflictes polítics; sobretot, perquè aquesta identitat es definia en termes essencialment polítics abans que no pas ètnics o culturals. Ara bé, com, i de quina manera, es transformà –ben segur, que no pas linealment o directa– aquesta identitat antiga o secular –corporativa, en una paraula– en nacionalisme català, això, és clar, són figues d’un altre paner. Vull dir, que els qui tenen l’última paraula són o han de ser els historiadors de la Catalunya contemporània.

27. Pierre VILAR, “Ocupació i resistència durant la Guerra Gran i en temps de Napoleó”, dins ID., *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, op. cit., p. 131.

APÈNDIX DE FONTS CITADES

- Angl*: Miquel Anglada, “Libra de memòria” (1612-1765), dins S. SOLER (ed.), *Memòries d’una família pagesa: els Anglada de Fonteta (segles XVII-XVIII)*, La Bisbal d’Empordà, 1994.
- Bell*: Francesc Bellsollé, “Llibre de dèbits y crèdits...” (1713-1714), dins A. SIMON (ed.), *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva*, Barcelona, 1993, pp. 266-284.
- Desp*: Frederic Despalau, “Memòries” (1572-1601), dins A. SIMON (ed.), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, 1991, pp. 89-177.
- Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, vol.s I (1411-1539) - VII (1656-1674)
- Gela*: Francesc Gelat, “Memòria y recort de mi...” (1687-1722), dins A. SIMON (ed.), *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva*, Barcelona, 1993, pp. 51-98.
- Pare*: Miquel Parets, *De molts succesos que han sucseyt...* (1626-1660), Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 224-225
- Pasc*: Pere Pascual, “Llibre de memòries de mi...” (1595-1644), dins A. SIMON i P. VILA (ed.), *Cròniques del Rosselló. Segles XVI-XVII*, Barcelona, 1998, pp. 41-126.
- Puig*: Bernat de Puigcarbó, “Memòria sia a mi” (c. 1579-1633), dins R. GINEBRA (ed.), *Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona* (en premsa)
- Puja*: Jeroni Pujades, *Dietari* (1601-1630), ed. de J. M. CASAS HOMS, Barcelona, 1975-76 (4 vols.)
- Real*: Jeroni de Real, “Vàrias notícias y successos...” (1637-1680), dins J. BUSQUETS (ed.), *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real (1626-1683)*, Barcelona, 1994 (2 vols.), vol. II, pp. 9-495.
- Saco*: Jeroni Saconomina, “Algunes jornades i notas de cosas...”, dins A. SIMON (ed.), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, 1991, pp. 179-253.
- Sanz*: Joan Baptista Sanz, *Relació breu dels successos, segones intentions y locuras, que... se són fetas en la ciutat de Vich...* (1634-1641), ed. de J. GUDIOL a *La Veu del Montserrat*, vol. XXV (1902), pp. 1-96.

Vila: Perot de Vilanova, “Memòries per a sempre” (1551-1573), dins A. SIMON (ed.), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, 1991, pp. 25-88.